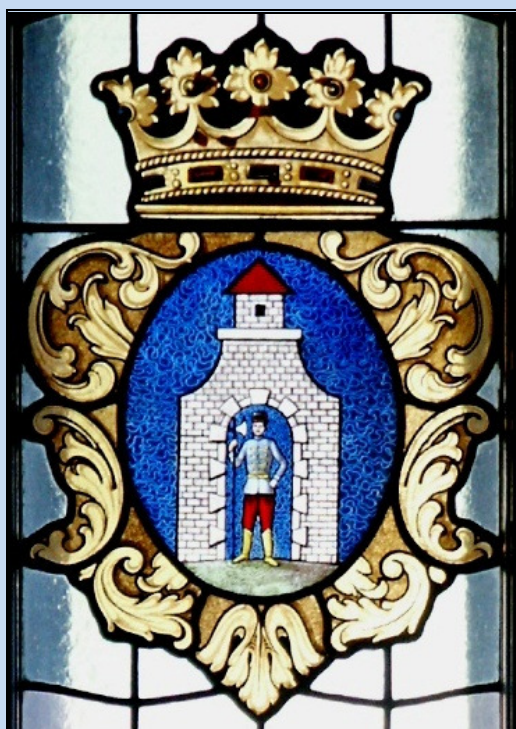

Művi örökségvédelmi hatástanulmány Kiskunfélegyháza város

településrendezési tervéhez – fölülvizsgálat I.

Összeállította:

Dr. Ozsváthné Csegezi Monika
okl. építésmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök

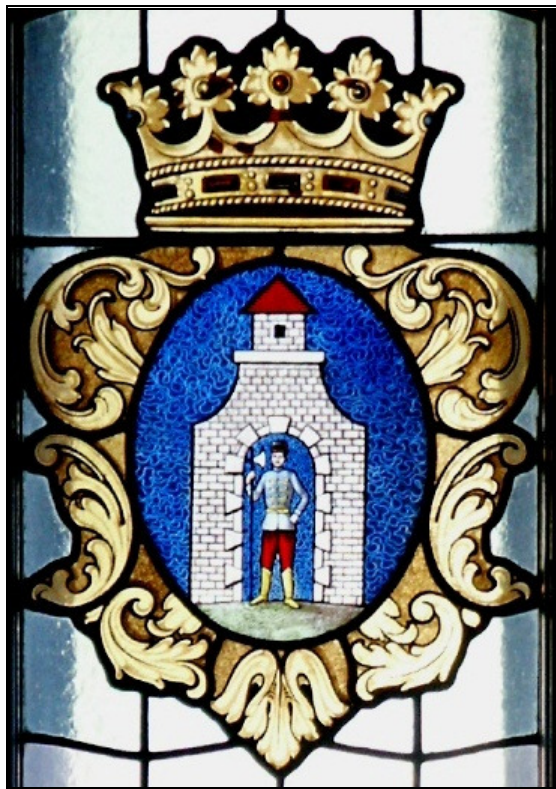
Dr. Ozsváth Gábor Dániel
műemlékvédelmi szaktanácsadó, örökségvédelmi szakértő

Szeged, 2017 november

Művi örökségvédelmi hatástanulmány

Kiskunfélegyháza város

településrendezési tervéhez – fölülvizsgálat I.

Összeállította:

Dr. Ozsváthné Csegezi Monika

okl. építészmérnök (É-2-06-183), műemlékvédelmi szakmérnök

Dr. Ozsváth Gábor Dániel

műemlékvédelmi szaktanácsadó, örökségvédelmi szakértő

A jelen munka készítőinek a szerzői jog által védett, szellemi tulajdona.
Egészében vagy részében másolni, fölhasználni, harmadik személynek továbbadni
– a megrendelésben meghatározott feladathoz szükségesen túl –
csak a szerzők írásbeli hozzájárulásával lehet.

Szeged, 2017 november

Tartalomjegyzék

I.	
Az értékvédelmi vizsgálat körülményei és tapasztalatai	5
A település fejlődésének történeti áttekintése.....	8
A város fejlődését illusztráló térképek	26
A belterület területi és városképi fejlődése Fekete János kutatásai alapján	41
Településtörténeti térkép vázlat	46
A városfejlődés jellegzetes lépései három képben.....	47
Képek a település történetéből.....	48
A leglényegesebb értékvédelmi problémák és feladatok	55
Fölhasznált források és irodalom	74
II.	
A meglévő és javasolt építészeti értékvédelem összevont listái	4
Fönntartandó építészeti értékvédelem.....	4
Országos műemléki védelem (épületek és szobrok).....	4
Fokozott helyi védelem (belterületi épületek)	5
Helyi védelem (belterületi, egyéb belterületi és külterületi védett épületek)	7
Javaslat védelem módosítására és új védetté nyilvánításra, valamint megszüntetésre	10
Javaslat országos műemléki, illetve muzeális védelemre	10
Javaslat fokozott helyi védelemre	10
Javaslat helyi védelemre	10
Javaslat védelem megszüntetésére.....	11
Szobrok, emlékművek, díszkutak meglévő és javasolt helyi védelme	12
Keresztek, haranglábak meglévő és javasolt helyi védelme.....	22
III/A. Fokozott helyi védelem alatt álló épületek (49 db adatlap)	
III/B. Helyi védelem alatt álló épületek (99 adatlap)	
III/C. Javaslat országos műemléki és muzeális védelemre	
Javaslat épületek fokozott helyi védelmére (15 adatlap)	
Javaslat épületek helyi védelmére (14 adatlap)	
Javaslat védelem megszüntetésére	

Kiskunfélegyháza rezzenéstelen arcvonásai

Az értékvédelmi vizsgálat körülményei és tapasztalatai

Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának megbízásából 2007-ben sor került a város belterületének lehatárolt, központi részéhez az **örökségvédelmi hatástanulmány művi értékvédelmi fejezetének** összeállítására.

A munkához szükséges **helyszíni bejárás** a 2006 szeptemberében és októberében fennálló állapotokat rögzítette. (A dokumentálást szolgáló fényképek a bejárás adott időpontjában készültek, amikor is nem mindig az ideálisnak tekinthető föltételek álltak rendelkezésre.) A művi védelem fönntartandó, módosítandó, valamint újonnan javasolt elemei a **városi főépítész úrral történt egyeztetésen** elhangzottak figyelembevételével lettek dokumentálva.

Tíz esztendő elteltével, 2017-ben az örökségvédelmi hatástanulmányt fölülvizsgálatuk, és a település egészére vonatkozóan kiegészítettük. A helyszínt 2017 május-augusztus között jártuk be. Kiemelendő, hogy a védelemre javasolt épületek és szobrok jelentős része ténylegesen – országos, illetve helyi – védelem alá került, valamint megtörtént a védett terület kibővítése is. Továbbra is függőben van azonban a városközpont *Műemléki jelentőségű terület*ként országos védelem alá helyezése.

A város területének két sajátosságát kell kiemelni, melyek mindegyike település-morfológiailag értékes és védendő.

A város az általánosan jellemző, észak-északnyugati széljárás által összehordott homokdűnékkel tagolt főlzínen alakult ki. Ezen homokbuckák jelentős részét a terület birtokbavétele során (elsősorban *hőgyhúzóval*) elegyengették. A beépített területen azonban maradt meg az egykor volt **főlzíni változatosságból**, melyek értékes jellemzői ennek az alapján sík, alföldi városnak. Néhány a magukat észrevétető példák közül:

- ❖ domb a Hunyadi János utca közepén,
az Attila utca közepén, a Hunyadi utca felé eső oldalon,
a Szentesi úton, a Haubner Károly és a Báthori utcák torkolata között,
a Petőfi Sándor u. 39. számmal szemben,
- ❖ lejtés a Széchenyi utcában,
a Lónyai utcában enyhén,
a Táncsics Mihály utcában.

A másik formai sajátossága Félegyházának a **régi utcák vonalainak esetlegességei**, melyek a megtelepülés utáni első, még szabályozás nélküli időszak emlékét őrzik. Ilyen esetlegességek: a hosszú utcák ívelései, az utcaszélességek egyenetlenségei, a hosszú utcák számos helyen történő, hegyesszögű egymásba torkollása, valamint a bensőséges hangulatú, tényleges zezugok. A későbbiek során próbálkoztak az utcák egyenesítésével, de igyekeztek az addigi telkek és épületek helyzetét tiszteletben tartani, ezáltal sok megőrződött e kedves szabálytalanságokból. Sőt mi több: az elmúlt évtizedek szabványosító és eljelleltelenítő törekvéseit is sikeresen megúszták. Az élettérnek – a függőleges dimenziójú dombosság mellett –elsősorban vízszintes síkon érvényesülő változatosságaként jelentkezik; mindkettő jelentős értéket képvisel egy időben és térben visszafogott adottságú – a török pusztítás után újraterülpült, sík, alföldi – helységben. A zezugok példái:

- ❖ a Zrínyi és Kazinczy, valamint a Kisfaludy utcák találkozása,
- ❖ a Martinovics utca vége a Kisfaludy és a Kölcsey utcák között,
- ❖ a Hunyadi János utca közepén,
- ❖ a Rákóczi utca zsákutcás eleje,
- ❖ a József Attila utcának a Szegedi útba torkollása,
- ❖ a Molnár Béla utca vége felé történő, hirtelen kiszélesedése,

- ❖ a Klapka utca páros oldalának közepe táján a zsákutcás bővület,
- ❖ a Haubner Károly utca teljes hosszában,
- ❖ a Haubner Károly utcának a Báthori utcába, majd annak a Jókai utcába torkollása.

A **telekosztások** vonalában is számos esetlegesség fedezhető föl, nyilván mindegyiknek kikutatható a magyarázata. Előfordul az ellenkező is: öt utcán keresztül, különös szabályossággal egy íves vonalat rajzol ki több telekhatár a Deák Ferenc u. 33., 38., Rákóczi u. 7., 10., 1944-es mártírok u. 37., 34. (itt még van egy kis zökkenés is az utca vonalában), József Attila u. 33., Szegedi út 9. és 6. számú telkek északi határa. Sőt az íves vonal legelejét – a sorból kilógó Hunyadi János u. 44. előtt – a Hunyadi János u. 43. és az Attila u. 38. számú telkek északi határa képezi. A különös jelenség magyarázatát a település I. katonai fölmérése (1783) adja, melyen szépen látszik egy közel nyugat-kelet irányú vízér, fölötte híddal a Szegedi út számára.

A jellemző sajátosságok között kell megemlíteni, hogy a korábban általánosnak mondható, de több esetben máig fennmaradt, **két utcára néző telkek hátsó határán** lévő homlokzatokon és kerítéseken sokkal jobban megőrződtek az archaikumok, mint a fő telekoldalakon, ahol fontosabbnak számított a régi elemek újra cserélése. Ez a jelenség azzal a következménnyel is járt, hogy az ilyen hátsó telekhatárokból összeálló utcaképek sok esetben ténylegesen nem igazán elegánsak. E hátsó telekhatárokhoz érzékenyen kell nyúlni: egyrészt megőrizni az értékes, hagyományos elemeket; másrészt elősegíteni az igényesebb megjelenést, hiszen az utcák szemközti oldalán általában éppen hogy gondozott főhomlokzatok és kerítések sorakoznak.

Hátsó telekhatárok a Klapka utca közepén, közel az ótemplomhoz.

Köz a Deák Ferenc és a Rákóczi utca között.

A hosszú utcákat összekötő, félegyházi sajátosságként megjelenő, rövid **közök** kialakulásáról a település fejlődését bemutató fejezet szól. Városképi szempontból szintén jóval kisebb figyelmet kaptak; kevesebb igényességgel formálták a porták őket kísérő oldalhatárait, mint az első, fő telekhatárokat. Utcaképi szempontból ajánlatos lenne a közök építészeti minőségének javítását elősegíteni.

Említést érdemelnek még a település arculatának jellemzőiként azok az elemek, melyek kis eltéréseket magukon viselnek, de alapjában egy **típust** képeznek – nyilvánvalóan ugyanazon mester hosszabb idejű működésének tanújelei. Így megemlíthetjük:

- ❖ a két világháború közötti évtizedek családi házainak egy-egy csoportját, melyek az ún. pallérarchitektúra modorában készültek,
- ❖ az elsősorban a *Tisztviselőtelepen* található, art deco modorú, egymással rokon tömegű és homlokzatképzésű villákat,
- ❖ a hagyományos ablakok között megfigyelhető típusokat,
- ❖ az általában korosabb és néhány újabb – sokszor oromzatos – kötött deszkaput (azok egyszerű vagy egyöntetűen a kapuszárnyak felső sávján díszített változatait),
- ❖ valamint az újabb készítésű, fémkeretbe foglalt, fölül egyszerű vascsipkével koronázott deszkapukat.

Ezen típusok a településre jellemző városképi értéket képviselnek, és ajánlatos lenne további fennmaradásuk mind a megóvás, mind az új elemek készítése során. Ezt a célt szolgálja a tanulmányban nagy számban fölvetett, a legtöbb esetben fényképpel is dokumentált példa, valamint

elősegítené ezek helyi védelem alá helyezése is.

Előfordul, hogy az épület egésze – átalakítások következtében – már nem képvisel teljes értékű városképi tényezőt; egy-egy szerkezeti elemének fönntartása, az új épületbe való, esetleges beépítése vagy pedig közgyűjteménybe való beadása céljából 2007-ben javasoltuk a **részletvédelem** kategóriájának kidolgozását, melynek megvalósítása egyelőre még várat magára. A végső megoldásként közgyűjteményben való elhelyezés lehetővé tenné egyrészt a máshol esetlegesen szükségessé vált cserét, másrészt mintatárként is szolgálhat új elem készítése esetén. Az utóbbira is találtunk néhány jó példát; azonban még a magyar műemlékvédelem figyelmét is az ezredforduló táján hívták föl a történeti nyílászárók javítására a rossz gyakorlatot jelentő, elnagyolt újragyártással szemben.

A jelen tanulmányban a **külterületi épületek, iskolák** közül elsősorban a már védelem alatt állókat dokumentáltuk.

A már védett **keresztek** beazonosítása némileg problematikusnak bizonyult, s ez is segítette azon álláspontunkat, hogy ha csak **helytörténeti szempontból is, de az összes kereszt számára javasoljuk a védelem alá helyezést**. Az esetek többségében az újabb keresztek akár 100-200 éves előzménnyel is rendelkeznek, a helyet jelölő vagy más helytörténeti jelentőségük ezáltal vitathatatlan.

Hozzájuk hasonlóan a továbbiakban indokoltnak tartjuk, hogy – építészeti és művészeti értéküktől függetlenül – **valamennyi szobor és külterületi iskola kerüljön nyilvántartás és védelem, ezáltal fokozott figyelem alá**.

Helyi védelem alá helyezésre javasoljuk a **város összes – azaz négy temetőjét (Alsótemető, Felsőtemető és a két zsidó temető)**, azzal együtt, hogy egy kataszter alapján **egyenként is védendők az értékes síremlékek, emlékjelek és kripták a temetők általános védelmében belül**. Ezen védelem gyakorlati megvalósítása is – az elvi megalapozáson túl - különösen a két zsidó temető esetén sürgető méltatlan állapotuk okán. Az új zsidó temető őrzése nem megoldott, és szükséges az ottani ravatalozó maradványában lévő emlékhely érdemi védelme és gondozása is.

A település fejlődésének történeti áttekintése

Végre ott a város,
Közepén a templom, nagy komoly tornyával,
Szanaszét a város végén a szélmalmok
Széles vitorlákkal.
Úgy szeretek állni
A szélmalmok előtt! elnézem ezeket,
A mint vitorlájok hányja, egyre hányja
A cigánykereket.

(Petőfi Sándor: Kiskunság, 1848)

Kiskunfélegyháza területéről az emberi élet legrégebbi emléke az újkőkorból (neolitikum) származik. Az ember megtelepedett voltát az őskor későbbi szakaszából bronzkori (i. e. 1900-800) és vaskori (i. e. 800-i. kezdete) urnás temetkezések tanúsítják. Az ókor időszakából a rómaiak, valamint a szarmaták (i. sz. 12. körüli évektől, s főleg 270-es évek) nyomait sikerült föllelni. Utánuk a hunok és a germán eredetű szkírek (i. sz. 5. század közepétől), majd az avarok (6-7. századtól) éltek Kiskunfélegyháza területén.

A honfoglalás kor egyik képviselőjéről még az is tudható, hogy részt vett a nyugat-európai kalandozásokban 924 körül. Az Árpád-korban a település környékét magyarok lakták; erről középkori templomok (Bense-tanya az Aranyhegyi csárda közelében; Felsőgalambos), temetők (Kántordomb; Páka, Dósa-tanya; Nagykörösi út; Petőfiszállás, Fazekas-tanya), valamint az egymáshoz közeli, kicsi települések és félig földbe süllyesztett, egysejtes lakóházaik (Páka; Belsőgalambos; Halesz; a Majsai út mellett) maradványai is hírt adnak.

„A település és temploma korai történetéről ugyan nem szólnak a források, de az Árpád-kori sírokból előkerült pénzek szerint a templom körüli temetőt 1100 körül, Könyves Kálmán királyunk alatt már használták. ... Írásos emlékek hiányában nem tudhatjuk, hogy ezt a korai települést hogyan nevezték lakói, de már alapításától lehetett Félegyháza is. Az Árpád korban sűrűn lakott, gazdag volt a környék, szinte egymást érték a falvak. Ennek a közel 150 éves békés időszaknak a Duna-Tisza közét a földdel egyenlővé tevő, 1241-1242. évi tatárjárás okozta vesztét. A mongol dúlás ezt a helyet sem kímélte, melynek emléke a Templomhalmot körbevevő erődítésrendszer. Az egykori félegyháziak a támadás ellen próbáltak védekezni, de az ellenállás kilátástalannak bizonyult. A szomszédos falvak sokasága örökre eltűnt, mint az alpári út mentében, innen alig 2 kilométerre élt, templomos település.

Félegyházának azonban más sors jutott. A tatárjárás után a visszatelepülők az elhagyatott falut újból benépesítették. A templomot valószínűleg már az 1300-as években, gótikus stílusban átépítik, elérve így a templomhajó tekintélyes, 22 méteres hosszát. Ekkor temették be a funkcióját veszített, nagy sáncárkot és emelnek kő kerítőfalat a templom köré.” („Az ásató régész”; a helyszínen álló tájékoztatótáblán. - A minden egyéb forrással és leírással ellentétben kun leletek ugyanott történő említésének megítélése nem feladata a jelen munkának.)

A környező vidéken a 13. század közepén királyi jóváhagyással kunok telepedtek le. Ennek eredményeként a nomadizáló életmódú kunok szállásterületei vették körül Félegyháza határát; a koraközépkori falu lakói azonban – a kutatások szerint – továbbra is magyarok voltak, kun leletanyag nem került elő. (Ezt jelzi a helység nevének valószínűsíthető eredete is, miszerint kisebb jogállású

katolikus templommal rendelkezett.) A visszatérően a kun nemzetségek sorában említett, iráni alán eredetű **jász** népcsoport a kunokkal egyidőben érkezett hazánkba.

A település nevét – **Feleghaz**ként – oklevél először 1389-ben említette mint a Buda és Szeged közötti **kereskedelmi főútvonal egyik állomása**. Nem tudható falu vagy mezőváros mivolta, valamint az sem, hogy mikor vált a *Kun László* által 1279-ben privilegizált *Kunság* (*Cumania*), illetve a 17. század második felétől nevezetesen a *Kiskunság* részévé. Föltételezhetően erre a 15. század első felében került sor, amikor is *Zsigmond* király Félegyházát a *Kecskemét* környékén élő kunok földjével együtt *Borbála* királynénak adományozta (1424). *Lázár deák* 1514-ben fölvett térképén **Feledhaz** névalakkal szerepel.

A mai várostól északkeletre fekvő, többszörösen sérült (1944), majd töltésnek jórészt elhordott **Templom-halmon** korábban **temetőt** sikerült feltárni, melyek akkor csak **Anjou-kori** és továbbra is csak jellegzetesen **magyar** emlékeket tartalmaztak, tehát kun népesség igazolhatóan az időben sem élt az akkori Félegyháza területén. A törökök által 1526-ban elpusztított, 14-15. századi **helység** maradványai akkor még nem kerültek elő. A török dúlás szemtanúja pedig – esetlegesen keleti túlzással – fegyverrel, gazdag kereskedelmi forgalommal bővelkedő városként említette.

„A hagyomány e halmot az elpusztult régi Félegyháza temploma romjainak tartja. Az e részen nemrég is előkerült terméskő-maradványok, az idő viszontagságai következtében elmállott homokkőrétegek, égetett föld, tégladarabok, oltott mész-csomók, IV. Istvánnak (1162-1163) nagyobb számban előkerülő jellegzetes máriás és keleti feliratú rézpénzei mutatják, hogy a régi kultúra itt telepített községeket, közvetlenül a budai országút mellett.” (Borovszky Samu, 1910)

„Kiskunfélegyháza templomhalma a középkori Félegyháza templomát és temetőjét rejt. Körülötte állt a település, a vizenyős, mocsaras részekből kimagasló dombvonulatokon. ... volt a középkori temetőnek tatárjárás előtti előzménye... Tudjuk alátámasztani azt a korábbi felvetést, hogy a kun peremterületen elhelyezkedő Félegyházát a tatár pusztítás után nem a kunok, hanem magyarok lakták és mint szerte a peremterületen, a kunoknak legfeljebb kisebb beköltözésük lehetett a jelentősebb magyar településekre. ... Kevés információnk van az egykori Félegyházáról, alig két egykorú forrás említi érintőlegesen. Mivel Lázár deák 1520 körül készült térképén jelölve van, bizonyos, hogy ekkor már a jelentősebb, a mezővárosiasodás útján lévő települések közé tartozott ... 1526. szeptember 27-28-ra virradó éjjel kondulhatott meg utoljára a templom harangja, mely a Buda alól visszavonuló szulejmáni had által felgyújtott Kecskemét és Páka tüzét látva jelezte a közelgő véget, mely még aznap bekövetkezett ... a nemrég még virágzó településre, frissen átépített, megszépült templomával együtt 200 évnyi magány borult, e naptól kezdve csak pusztaként említik a török adóösszeírások.” (Rosta Szabolcs beszámolója a 2008. évi ásatásról)

A már a **török kor** elején, 1526 szeptemberében **pusztává tett** és hosszú időre **elnéptelenedett területet** – a kun puszták részeként – a nádortól *Kecskemét* város bérelte, miközben a török portának szintén adózott. Az életben maradtak *Kecskemétre*, illetve a főúttól messzebb fekvő, kun falvakba költözhetek. Az 1570-es években templomnak néhány megmaradt falmaradványáról tettek említést.

A *Jászkunság*ot 1699-ben *I. Lipót* császár értékesítés céljából **fölmérette**, majd mint a töröktől osztrák közreműködéssel visszafoglalt területet 1702-ben **eladta a Német Lovagrendnek**, valamint rajtuk keresztül fele részben *Kollonich Leopold* érseknek (1631-1708). Ez egyben a kunok és jászok kiváltságainak teljes figyelmen kívül hagyását és jobbágysorba süllyesztését is eredményezte. 1731-ben a *Német Lovagrend* a tulajdonjogról lemondott a *Pesti Invalidusok Háza* javára.

A lakatlanná vált, kiskun pusztaságok **benépesítése** az ország elnéptelénített területei között **a legkésőbbi időben** valósult meg. Az is csak újabb kutatásokból tudható, hogy már 1727-től megkezdődött Félegyháza újratelepítésének korai időszaka. A nagyobb létszámú jászsági, illetve más eredetű népesség beköltözésére 1743-tól került sor *Podhradszki Györgynek*, a *Jászkun Kerület* kinevezett adminisztrátorának fölhívására az ország egészének bő **ötven településéről**. **A legtöbb** a *Jászságból*, a túlnépesedett ***Jászfényszaruról***, valamint *Pest megyéből* költöztek Félegyházára. Új falujukat eredetileg *Ferencszálláson* (ma *Petőfiszállás*) kellett volna megalapítaniuk, az a terület azonban *Kecskemét* város bérleményét képezte. Az áttelepülők ennek következtében – igen előnyös helyen – a közeli, ***buda-szegedi országút*** menti **postaállomás** (*Postaház*, a mai bíróság helyén) és **nagy vendégfogadó** (*Duttyán*) mellett vertek szállást, ahova egyúttal betorkollottak a *halasi*, *csongrádi*, *alpári* és *izsáki* utak.

A Dr. Holló Lajos utcában, a volt *Kecskeméti Nagy* utcában, a volt *kerületi házzal* (ma *Kiskun Múzeum*) szemben, „magasabb parton a *Boczonádi Szabó* nemesi kúria, mely valamikor régen az ezen az utcán keresztül húzódó budai úton az első **postaház** volt.” (*Borovszky Samu*, 1910)

„A *Korona-Szállónak* a helyén állott, bár hatalmasan kiszögelve a piacztérbe, *Kiskunfélegyházának* messze vidéken híres régi **vendéglője**, az öreg '*Duttyán*'. Szépítési szempontból már a múlt [19.] század huszas éveiben le akarta bontatni a nádor, de ebbe a városi tanács nem ment bele. Alázattal kérte a nagy urat, hogy irgalmazzon meg az öreg '*Duttyán*'-nak, mert 'azon vendéglő erős anyagból van készítve s gyönyörű pinczével ellátva, igaz, hogy az utcába dísztelenül benyúlik, de másrészt dicsekvés nélkül elmondható, hogy ezen *Bécestől Erdélyig* vonuló főútvonalon *Pesttől Szegedig* hasonló szép vendéglő nincs és köztapasztalat szerint igen szükséges'. ... A városháza mellett lévén, ők maguk [az igen tisztelt tanács] is igen gyakorta átjártak néhány '*halbseitlira*' és a régi '*delizsáncz*' utasai, kik *Erdély felé* utaztak, hol melegedtek volna meg a csúnya, zimankós időben. Azután meg mikor a régi '*szédriák*' tartására összesereglett a kerület színe-virága, no meg egy-egy híres agarászat után hol lehetett volna jobban mulatni, vagy vagyont nyerni a '*csendes*' mellett, mikor még az is járta, hogy az asszonyt is feltették a '*blatt*'-ra. Hát még a zajos farsangi mulatságok hogy lettek volna meg az öreg '*Duttyán*' nélkül, hol szépséges szépanyáink egykor oly észbontó kecsességgel járták a menüettet, vagy ropták a tüzes csárdást. De hát bódító is volt az, mikor az öreg *Tanges* cigány húzta ...” (*Borovszky Samu*, 1910)

A jövevények tehát a négyes határ (*Ferencszállás*, *Galambos*, *Kisszállás* és *Félegyháza*) összeszőgellésében az utóbbi, egy évre ingyen használatba kapott földterületen telepedtek le, s ennek nevét tartották meg új helységük számára is. Az első években még nagymértékű népmozgásra került sor; a *redempciót* követően azonban már elsősorban csak a betelepülés maradt jellemző.

„Népessége szaporodott, s így mindinkább kisebbé vált az ellésieknek [Üllés] magukkal hozott fatemploma, melyet a mai gabonapiacztér ama helyén állítottak fel, hol most is az 1799-ben emelt Szent János-szobor áll.” (Borovszky Samu, 1910)

Másik változat szerint „1745-ben ... a mai *Nepomuki Szent János* szobor helyén az itt vásárolt faanyagból malomépítő molnárok által ácsolt, nádtetős templom” állt. (Rosta Ferenc) A szobor mellett működött a *Szent János kútja* (1910).

E frissen letelepülteknek lett köszönhető 1745-ben Félegyházának a *Mária Terézia* rendeletével lehetővé tett **redempció**ban (visszaváltás) való, erőteljes részvétele. A *redempció* során a *Kiskunságban Halas* és *Kunszentmiklós* után Félegyháza vállalta a legnagyobb összeget (melyben még a *nagyvendéglő* is különálló, a pusztákkal egyenrangúan számításba vett, redempcionális vagyont képezett). A város részben túlbecsülte lakóinak teherbírását, s **kölcsönök** révén tudta csak a diktált, közeli határidőre kiegyenlíteni vállalt kötelezettségét. Mindemellett azonban **további, újabb pusztákat** is magához váltott.

A település így megszerzett földterületének egy részét **tőkeföldként** a *redemptusok*nak – befizetések arányában – **tulajdonba adták**; a fennmaradó, jelentős hányad azonban **közös használatban** szolgált **legelőként** és **kerthelyekként**. A város területét három koncentrikus zóna kialakításával hasznosították: a **városbelsőben** építették meg a köz- és lakóépületeket; a középső, keskeny gyűrűt a **nyomásföldek** képezték szélmalomokkal és tavakkal; a hatalmas szélességben elterülő, **külső határ** kisebb, déli részét (*Ferencszállás*) **közlegelőként** és **kaszálóként** hasznosították, a legnagyobb részt a **kertföldek** (*előföld, szállás-, tanyaföld*) tették ki (nyugat felől *Galambos*, északon *Félegyháza*, keleten a fél *Kisszállás*). A városbelsőt először két, majd az 1750-es évektől négy **tizedre** tagolták a főutcák által határoltan.

A *redemptusok*nak **díjfizetés nélkül** járt a közös földek használata, a bormérési és vadászati jog, valamint mentesek voltak a vásár- és piactaksától, a rév és vám fizetésétől. Földet csak lakosi joggal rendelkező ember birtokolhatott, idegen nem. A jászkun önkormányzatot biztosító, legfontosabb privilégiumot – a **tisztviselők szabad választásának jogát** – még *Hunyadi Mátyás* adományaként élvezték. Ezen **belső függetlenség** sikeres visszaszerzésével alakították ki sajátos szervezetüket. A **redemptusok érdekeit képviselő tanács** gyakorolta a politikai és gazdasági igazgatás, valamint a rendészet és a jogszolgáltatás felügyeletét.

Mária Terézia már 1753-ban e katolikus településre helyezte át *Halasról* a **Kiskun Kapitányság bíróságát és börtönét**.

A *redempció*val megváltott földterület a **szabad paraszti gazdálkodás** lehetőségével, a jászkun kiváltságokkal erőteljesen elősegítette a betelepülési hajlandóságot. Félegyháza a *Jászkunság* egyik legjobb ütemben fejlődő helyiségeként az újratelepítést követő harminc esztendő múltával, 1774-ben már **mezővárosi** rangot kapott **négy országos vásár** tartásának jogával. Az évben ásták a város első **vásárkútját** is a **vásárállás**ban (1790-ben még kijavították, de 1815-ben a beépített területek növekedése miatti fölszámolásáról döntöttek: „Vásár kút a Vásár Szélben ki osztott Házi Sorokban be szorítottván, azt többé használni nem lehet”).

1760-ban már 439 – igen jelentős számú – épület állt. A lakóépületek legnagyobb része a helyben található anyagok fölhasználásával készített, **hagyományos háromosztatú parasztház** fésűs **beépítéssel**. Az épületek egy kisebb, tartósabb anyagokból emelt része a közösség egészét szolgálta: az alapján földszintes beépítésű helység fölé magasodó **ótemplom** (1749-1753), **helység háza**, **nótárius háza**, **iskolaház**.

Az első huszonöt esztendőben egy **iskola egyetlen tanítója** látta el a falut. Ezen legrégebbi iskolaépület az **ótemplomtól** északnyugatra, a Béke téri piac főbejárata helyén állt, s **fehér-iskolának** nevezték(?). 1768-ban kéttanítós **grammatikai iskolává** bővítették; két év múlva a leányokat már külön osztályban külön tanító oktatta. 1779-ben **nemzeti iskolává** alakult. „Az Egyháztér baloldalán van az úgynevezett fehér ház, mely [1910-ben] az elemi fiúiskola hat osztályát fogadja magába. Ennek az iskolának a története visszanyúlik egészen a település idejéig, mert a közoktatásra a város mindig

sokat áldozott.” (Borovszkyk Samu) Az iskolát – majd kétszáz esztendőszolgálatát követően – 1945 után lebontották.

A település dinamikus fejlődését jól jelzi, hogy 1770-ben már 590 lakóházban 789 család élt. A városiasodás növekedésének fokmérője az **iparúzők** száma: a kezdetek három főjéről ötvenháromra emelkedett a tizenöt molnárral együtt. Az iparosok és értelmiségiek betelepődését ingyen házhellyel, valamint az előnyöket biztosító **lakosi jog** könnyebb megszerezhetőségével segítették elő.

A város a kereskedelem fejlesztése végett építtette 1772-ben a **helység házával** átellenben a görög (valójában örmény) kereskedők letelepítésére az öt boltnak helyet adó, **árkádós üzletházat** (görögház), melyet rövid időn belül emelettel is elláttak. Az 1753-ban emelt **kapitányi székházat** ugyanazon évben bővítették, majd 1794-ben szintén második szintet kapott.

A II. József kori (1782-1785) országleírás vonatkozó része szerint „a helység szilárd építményei: **templom** van a helységben fallal körülvett temetővel. [Itt van] a **kerület háza**, a **községi tanácsház**, egy **közös ház** a téren, azután különféle más polgárházak, amelyek alaposan [szilárdan] meg vannak építve, mégsem alkalmasak másra, mint egy-egy szállásolásra [katonai kvártélyozásra]. A helyiségben és annak határában ... az esőkből keletkező tavacskákon kívül nincs itt más víz. Ezek csupán a lehullott esővízzel telnek meg, de a beálló szárazság idején többnyire kiszáradnak. A réteken többfelé vannak kicsiny mocsarak, de ezek nagy része a száraz nyáron kiszárad. Az orgoványi pusztán található nagyobb mocsarak és ingoványok is, ezeknek a vize állandó. Néhol agyagos helyek is vannak a homokdombok között. A terület többnyire homokos, a puszta már kevésbé. Ez [utóbbin] csupán közlekedési utak vezetnek keresztül egyik helységről a másikra, de ezek mindenkor járhatók. A Pestről Kecskeméten keresztül Szeged felé irányuló postaút részben homokos tájon vezet, de mégis folytonosan használható. A vidék sík[ság].”

A 18. század végére kialakult a szerencsés módon nagyrészt ma is meglévő **utcarendszer**, melynek fő vonalai követték a legjellemzőbb szélirány és a neki köszönhető homokdűnék irányát (észak-északnyugat – dél-délkelet). 1765-ben már létezett a város második, **Gajzer-féle temetője** (a mai Bajcsy-Zsilinszky Endre Általános Iskola telkén); 1791-ben szentelték föl az Alsó- és a Felsőtemetőt.

A bábák kérésére – hogy a nagyon hosszú, párhuzamos utcák által határolt telektömböket ne kelljen megkerülniük, és így gyorsabban odaérjenek a szülő nőkhöz – 1801-ben gyalogos forgalmú **közök**, keresztutcák nyitására döntött a tanács:

„Nemzetes és Vitézlő Márr András (1750-1814) Districtuális Kapitány és Bedekovits Lőrinc Geometra Urak városunkba kiharátandó kereszt úták eránt a tekintetes Districtusoknak olly vélekedéseket beadván, hogy a város felső részén két helyen ... 9 és 9 lábnyi szélességű gyalog köz szabadíttasson ki, a városnak alsó részén hasonlóan két helyen nyittasson ucza, ... a régi szekér út, a mennyiben elfoglaltatott, bővíttessen meg, ... 9 láb nyomm szélességű gyalog út nyittasson, a hol a viztsatornán a város kő hidat építtessen, és ezután osztandó ház fundusok között minden 15. ház után kereszt utza hagyasson. ... A publicumnak szükséges lévén a kérdéses utcák fellnyittatása a tudósítók véleménye jóvá hagyatik, ...az elszakasztandó fundusok bonifactionját az helybeli Magistratus által jó móddal intéztessék el, a mint itélteni fogják, vagy folyó áron kifizetvén, vagy más helyen házfundust proportio szerént nekik mutatván, mellyekről téendő végső tudósítás bé váratik.”

Mindezek eredményeként a mintegy fél kilométer hosszúságú épülettömböket félegyházi jellegzetességként közök tagolják. A tengelyen történő közlekedést lehetővé tevő szélesítésük a mai napig is csak részleges eredménnyel valósult meg.

Az eredendően **belsőségnek** kijelölt területet a 18. század végére **beépítették**; a helységet 1803-ban, 1051 lakóházban tízezer fő lakta. A város további növekedését szolgáló, új házhelyek

kiosztására már csak a **nyomásföldekből** lehetett területeket kiszakítani; ezt több ízben tavak, mocsarak lecsapolásának, illetve föltöltésének kellett megelőznie. A várost északkeleten lezáró, a *Fölső nyomásra* néző, egyoldalas Kun utcát csak 1824-1850 körül tudták kiépíteni, miután a Csongrádi út torkolatánál az utca vonalába eső, jelentős központi feladatot ellátó, kerületi közraktárt (*Szénás Magazin*) elbonthatták.

A fokozatosan fejlődő városmag körül a tehetősebbek földszintes, de egyre inkább **mezővárosias igényességű**, utcai szárnyal is rendelkező (fordított) **lakóházai és kúriái** épültek föl (példaként megmaradtak a Szent János tér nyugati oldalán; 1894-ben „mind nemesi, régi nagy úri házak”). A módos városi polgárok 1838-ban *Társalgó Egylet*et (később *Kun-Félegyházi Kaszinó*) és könyvtárat alapítottak.

Az 1807-1808-ban – a régi temető helyén – a *ferencszállási* pusztatemplom és a *Kővágóér* köveiből emelt, új, öttantermes iskolában a következő esztendőben kezdte meg működését a **kisgimnázium** még magánjelleggel, 1815-től nagy beiskolázási körzetű, nyilvános (teljes önállóságú, független) **gimnázium** (ma *Móra Ferenc Általános Iskola*). A **Leányok iskolája** (*fehér-iskola* ?) 1817-1818-ban épült föl a város első iskolája (a Béke téri piac jelenlegi főbejárata) helyén. (A *fehér-iskola* név, valamint az első iskola elbontásának ideje – 19. század eleje vagy 1945 után – körüli ellentmondást e munka keretei között nem állt módomban föloldani.)

- ❖ 1819: a város első **gyógyszertára** (*öregpatika*; Petőfi tér 2. a *Hoffer Imre-ház* helyén);
- ❖ 1820: az árkádós **Hattyúház** (ma *Petőfi Sándor Könyvtár*);
- ❖ 1823: akkor új **városháza** a jelenlegi épület helyén;

„már 1820-ban, mivel a régít kijavítani nem volt érdemes, újnak építését tervezték. A következő évben fel is szólították Fischer Ágoston és Novák Gergely kecskeméti építőmestereket a terv és költségvetés elkészítésére, ... A nádor sem kifogásolta, sőt még olcsónak is találta. Csak azt nem akarta, hogy a réginek a helyén építsék, mert ez nem volt a kiszögellő vendéglő vonalában. ... Végre is a nádor megengedte, hogy hát építsék a régi városháza mellett. ... az első talpköve 1823. május hó 6-án ... tétetett le. Az építkezéssel siethettek, mert még ugyanaz év november elsején a birói restauráncziót benne tartották meg.” (Borovszky Samu, 1910)

- ❖ 1828-1829: a **Kálvária** áttelepítése, építőmester: *Fischer Ágoston*;
- ❖ 1830: **ispotály** (a Kossuth u. 21-23. helyén, a Holló Béla és az Árpád utca között állt, belső árkádós, klasszicizáló épületet 1891-ben iskolává alakították; *kórház-iskolaként*, később *Kossuth-iskolaként* emlegették. A jelentős művi értékű épületet 1984-ben lebontották).
- ❖ 1838: **kiskaszárnya** (Kazinczy u. 8. helyén), a nádornak – a kunok főkapitányának – fia, *József főherceg* itt katonáskodott. Az akkor a város tulajdonát képező épületet 1910-ben már *ódonyszerűségével* említették; katonai nyilvántartó, fogyasztási adóhivatal és a városi tűzoltóság székhelye.

❖

A mezőgazdaság művelésével igen dinamikus fejlődő mezőváros lakossága 1848-ban már tizenhétezer fő (1089 család). A lakóházak építésével azonban nem győzték meg a népesség számának növekedését; egy lakóházat több család használt megosztva, valamint többen külső házat, tanyaházat béreltek. A belterület fejlődésével egyidőben kibontakozott a külterjes gazdálkodáshoz igazodó **tanyásodás** is. A 19. század elején a tanyák még általánosan belterületi lakóházhoz tartoztak, s azokhoz számozva tartották nyilván őket (1804-ben 560-at).

A legfőbb jövedelmet a **legeltetésen alapuló, extenzív állattartás** nyújtotta annál is inkább, mivel a megvásárolható földek hiánya szintén az állatállomány növelését eredményezte. A legelők egy részét azonban vízállások, illetve futóhomok alkalmatlanná tette a használatra, ezért a tanács **több környező pusztát bérbe vett** a város számára (*Páka, Kömpöc, Szank, Mérges*); esetenként még *Móricz-Gáttát, Szentlászló és Pálos* egy részét, valamint *Bodoglárt és Harka* pusztát is árendálták. A kevés gabonafölösleg legfőbb fölvasárlójának a hadsereg számított.

A város mellett kisparcellás **szőlőtermelést** folytattak a sorok közé ültetett gyümölcsfákkal (Alsó- és Felsőgalamboson az 1770-es és az 1840-es évek között, a Ring-hegyen 1847-től, a selymesi földeken 1850-től). A szántóföldi művelésre nemigen alkalmas helyeken később jelentősen tovább nőtt a szőlővel beültetett területek aránya – ez érvényes volt mind a közbirtokosságra (a Selymes alatti erdő-földön a megvásárolni szánt Kötöny pusztá vételárát kiegészítendő), mind a törpebirtokosokra, akik földhöz szinte csak ily módon juthattak.

„A szőlőt nagy kedvvel telepítik az immunis homokon. Ma már nagy kiterjedésű szőlők vannak. Ilyenek a Selymes, Csordajárás, Halesz, Galambos, Öreghegy, Szabóhegy, Ring-hegy, Jakab. A szőlőültetésnél ma már ültetik a jobb fajokat, ezért a bor minősége egyre javul, csemegeszőlője pedig keresett árucikk. Folyton fejlődik gyümölcstermelése, s így a barack, üvegmeggy, pogácsaalma igen keresett piaci cikkek. Kerti gazdaság terén a földbérlo bolgárok vezetnek. A földet zsákkal, a szőlőt lánccal mérik.” (1910)

Az igen kevés erdővel rendelkező határban az **erdőtelepítést** már 1775-től szorgalmazták, de nem sok sikerrel. 1829-re is csak 461 hold a város erdőterülete (Csólyoson 330, Ferencszálláson 105 és a Csanyi út mellett 26 kat. hold).

A nem számottevő, hosszan céhes keretek között maradó **kisipar** képviselői elsősorban helyi alapanyagokat dolgoztak föl, és a helybelieket látták el termékeikkel. Jórészt az *irredemptusok* és a zsellérek közül kerültek ki. Legnevesebbekké a **szücsök** és a **faragómolnárok** váltak; hírük több évtizeden keresztül messze földön ösmert. Már a 18. század második felében is számottevő mennyiségű szélmalmot emelhettek, ugyanis a 1801-ben a tanács már fékezte a malomépítést:

„Szükségen felül építtettek már Városunk körül Szélmalmok, melyek közül némelyek áruba is bocsájtattak. Azért az előre által látható projudiciumok eltávoztatására azoknak szaporítása meg nem engedtetik, hanem ha az Instansnak úgy tetszik, az eladandók megvásárlására utasítatik.”

A városban és környékén 1846-ban 40 **száraz-** és 39 **szélmalom**, 1855-ben 62 szélmalom, az 1860-as években pedig majd száz szélmalom képezett – az őrlésen túl – jellegzetes tájformáló elemet.

A belterjes mezőgazdálkodás, a szélesebb körű árutermelés és általában a kapitalizálódás kialakulásához hitelképességre lett volna szükség, amit akadályozott az, hogy az **ősi redimált földek** a jászkun örökösödési jog értelmében nem voltak értékesíthetők. A redempciókor még új lehetőségeket és fejlődést biztosító jászkun kiváltságok a 19. század közepére – a privilégiumokhoz való, merev ragaszkodás következtében – már akadályozták a továbbfejlődést.

Az 1848-as forradalom idején a város kiürült pénztárának megsegítésére **házhelyeket** adtak el, valamint elárverezték az *Epres-kert* fáit és a *ferencszállási* tó nádtermését.

1850-ben az **utkákat** hivatalos névvel, a **házakat házzszámmal** látták el. 1857-ben ismételten megszámozták a lakóházakat: a belterületen 1600, a külterületen 1344 lakrészt írtak össze (*Páka* pusztának Félegyházához csatolásakor).

A következő évtizedekben csökkent a természetes szaporodás mértéke; a járványok szinte stagnálónak is tették. Nagy létszámot érintő kivándorlásra egy ízben készült több száz család: 1863-ban román földre készültek, de végül meggondolták magukat. A századforduló nagy kivándorlásában sem vettek részt jelentős számban. Ezzel szemben a **betelepülőket** szívesen fogadták; különösen, ha iparosok, kereskedők és értelmiségiek érkeztek. Így az 1870-es évtizedben kereken 2500 betelepülőt fogadtak, köztük 500 zsidót. A céhrendszer 1872. évi országos eltörlését a kevésbé vonzó ipartársulat váltotta föl.

A gazdasági fejlődést egyre inkább visszavetette a föld és a tőke hiánya. A gépesítés gyöngye lábakon állt, a vetésforgó és a trágyázás elhanyagolása szintén az elmaradást erősítette. A gyümölcstárolás nem volt megoldott. A szűkös és sokszor kényszerű életvitel ésszerűsítésének érvényre jutását szolgálta a **tömeges tanyára költözés**: 1850-ben a lakosság 1,3%-a (226 fő), 1870-ben már közel 37%-a élt tanyán.

A 19. század közepén még elfogadhatónak volt mondható a város **oktatási intézményekkel** való ellátottsága a háromosztályos **elemi iskola**, a négyosztályos **algimnázium**, valamint az **inasok vasárnapi oktatásáról** történt gondoskodás révén. A *Bach-korszakban* 1861-ig tartóan azonban bezárták a *kisgimnáziumot* részben a városvezetés áldozatvállalásának hiánya miatt; a középiskola négy új elemi osztálynak adta át a helyét. 1855-től kezdődően három éven belül **négy tanyai iskola** működése indult meg. A félegyháziak írástudatlansága azonban messze meghaladta az országos átlagot. Az 1861-ben alapított *Népkörben* az első tizenöt esztendő során fölolvastatást kellett alkalmazni az újságokhoz.

Gőzmalom részvénytársaságokat 1867/1869-ben és 1869-ben alapítottak; a tőkehiány miatt egyedüli vállalkozóknak ez nem állt módjában. Elsőként a *Félegyházi Gőzmalom Rt.* indult hat kövel a Kossuth Lajos és az Ady Endre utca sarkán; helyén ma a *kékház* áll. A gőzmalom keleti részén működött az **első köztisztasági kádfürdő**. A másik a *Félegyházi Gazdasági Gőzmalom* a Bajcsy-Zsilinszky és a Kun utca sarkán; ma átalakítva a közgazdasági szakközépiskola diákotthona.

A gőzmalmok megjelenésével a híres félegyházi szélmalomok száma gyors ütemben csökkent; a település közvetlen szomszédságában állók területét a város fokozatosan be is „nőtte”. 1872-ben a helység egészében 36 szél- és 43 szárazmalom, ebből közvetlenül a város határában 14 szél- és 15 szárazmalom, valamint a két (1894-ben már „régibb idő óta” egyesült) gőzmalom működött.

A mezőváros értékes **nyersanyagainak** (állatbőr, gyapjú, toll) **földolgozása** helyben nem volt megoldott. Kupecsek, a házaló, majd utóbb letelepedett zsidók **elszállították** innen a haszonnal együtt. A kereskedelem fejlődésében mérőföldként jelentkezett az 1853-ban kiépített **távíróvonal**, valamint a következő évben megvalósított, **Pest-Szeged** (később Budapest-Orsova) **közötti vasútvonal**, melynek révén Bécs és a nyugat-európai városok is elérhetővé váltak.

„Mikor a vasúti indóház perronjára lépünk, a kis épület csak úgy hemzseg a kíváncsi és türelmetlen várakozóktól. (Akik közül – különösen úgy vasárnap – nem sokan tudnák megmondani, hogy kit várnak, lévén ez a 'várakozás' vasárnapi mulatság Félegyházán.)” (1894)

Félegyháza vezetői a tőkefölgalmazást még mindig a *redemptus* tőkeföldek mennyiségének növelésében látták. Ennek következtében került sor „a város földjeinek fortélyos eltulajdonítására” *Kötöny* és *Harka* puszták megvásárlása érdekében, valamint a *ferencszállási* puszta maguk között való fölosztására (1853-1855). Mindeközben egyre erősebbek a **pusztakeresők** (volt *redemptusok*; belső telekkel, házzal vagy szőlővel rendelkező *irredemptusok*; *redemptus* tanyaföldjüket szőlőre váltók) földhöz jutni akarásának megnyilvánulásai, bár a számukra gyűlöletes tanács a legmagasabb fórumokig meg tudta őrizni a *redemptus* közbirtokosság tulajdonosi előjogait.

A kapitalizálódó *redemptusgazdák* 1867-ben létrehozták a *Gazdasági Kört* „a gazdálkodás körül felmerült javítások” végett. 1872-től Félegyháza **rendezett tanácsú város**. Az *Önkéntes Tűzoltó Egylet* abban az évben először, majd 1880-ban másodjára megalakult.

1876-ban a *Kiskunságot* beolvasztották a **vármegyerendszerbe** Félegyháza kiváltságainak és székhely rangjának megszüntetésével; ettől kezdve **Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez** tartozott járásközponti szerepkörrel. Némi kárpótlást jelentett, hogy ugyanekkor *Csongrádról* idehelyezték a **tanítóképzőt**, s **Dohánybeváltót** hoztak létre. Ennek ellenére – a kiskun települések

kapcsolatrendszerének föllazulásával, a korábbi lehetőségek megszűnésével, illetőleg átrendeződésével – a város fejlődése egy bő évtizedre visszaesett.

A fejlődés üteme az 1880-as évek közepétől állt csak vissza. A **népesség** az 1880. évi közel huszonnégyezerről tíz esztendő múltával harminc és félezerre nőtt, amely népességszámmal az ország egészében is előkelő helyet foglalt el. Később csökkent a növekedés mértéke: a századfordulón alig több mint harmincháromezren lakták a várost; a következő tíz év alatt már csak kétezerrel nőtt a lélekszám. A csökkenés oka, hogy jelentős **a környékre való kirajzás** (1890-ben 2476, 1910-ben pedig már 3217 a tanyaházak száma). Ezzel szemben a *Galíciából* bevándoroltakkal együtt közel ezerre nőtt a **zsidók** száma, s 254 **cigány** lakossal (1893) is számolni kellett (*Putrinak* nevezett telepük a várostól északra, az 1963. évi döntés alapján létesített *Petőfi-lakótelep* helyén állt).

A megélhetési lehetőségek is sokat változtak: az 1880-as években nincs elég napszámos és cseléd; a századfordulón pedig éppen fordított a helyzet, munkára várakoznak igen sokan.

A századforduló táján még mindig a vályog- vagy vertfalú, zsindely- vagy nádtetős **lakóházak** az általánosak, szobánként átlag öt lakóval. 1920-ban is a házaknak mindössze 16%-a épült téglalappal vagy téglafallal.

Az ásott **kutak** vize megfertőződött a talajba leszivárgó trágyalétől. A város kútúrásai kísérletei csak az 1890-es évekre jártak eredménnyel; addig mindössze az utcai ásott kutakat látták el szivattyúval és fődéllel. Az egészséges, **artézi vizet** adó kutak közül az elsőt az *ótemplom* terén, a másodikat „*a piactérről vezető kecskeméti nagy-utcában*” (Dr. Holló Lajos utca) fúrták az 1894. évet megelőzően; a vízszolgáltatást a századforduló után kezdték vízvezetékkel és csatornákkal, elvezető árkokkal továbbfejleszteni.

A régi gőzmalom kádfürdőjének igénybevételén túlmenően, „**gőzfürdőzni** már *Kecskemétre járnak be a félegyházi urak!*” (1894). A Dr. Holló Lajos utcáról kijáróan, a régi téglagyár területén **szabad fürdőház és uszoda** állt 1890-től a lakosság rendelkezésére (öltözőkkel, zuhanyzókkal és omnibuszokkal). A kibontakozódó sportéletet azonkívül az 1883-ban alakult, zártkörű *Korcsolyázó Egylet* az évben megnyitott **jégpályája** és **csarnoka**, valamint a Csanyi út menti **lövölde** (volt katonai lőtér; a századfordulótól a *Nagyepressel* együtt *Városi park*, *Népkert*, *Néppark* csónakázó tóval, tenispályákkal) szolgálta. („*A páratlanul szép park 1945-ben a háborúvéig áldozata lett. Aki ismerte ezt az üdülőkörnyéket, fájó szívvel gondol oktalán elvesztésére.*” Fekete János) A gondozott jégpálya a *Zsidótemető* város felőli oldalánál állt az elitebb rétegek rendelkezésére.

A dualizmus időszakában emelték a **mai városképet meghatározó, jellegzetes épületeket**. A város minőség iránti igényességét jelzi, hogy továbbra is igyekeztek kvalitásos műépítészeket megnyerni a városkép formálásához (pl. *Pártos Gyula* (1845-1916), *Alpár Ignác* (1855-1928), *Baumgarten Sándor* (1864-1928)).

- ❖ 1880: az *újtemplom* és a *Kalmár-kápolna* felszentelése;
- ❖ 1885/1886: *Korona Szálló*;
- ❖ 1890: **honvédlaktanya** a vasútállomás mellett;
- ❖ 1896: **főgimnázium**;
- ❖ 1904: a **tanítóképző** (130 növendék, ebből 114 bentlakó);
- ❖ 1911: az új **városháza**.
- ❖

Üzletek és szolgáltatások sora állt a városlakók rendelkezésére. A városközpont a két, egymást keresztező főút tölcéséres kiszélesedéseiben négy **piacnak** adott helyet, melyek a 19. század utolsó néhány évtizedében bonyolították le legnagyobb, hatalmas forgalmukat.

A *Piactér* „*a város kereskedelmi és társadalmi életének élénk központja. Ez a kiskunfélegyházi népnek az, ami a római népnek a Forum Romanum volt. Élete s külső képe sokban hasonlít is hozzá. Messze terjedő határaiból a városnak hetenként háromszor özönlik ide a sok nép. Ide hozza eladnivalóját, s itt szerzi be a szükségeseket, no meg itt értesül*

mindenről, országos és városi politikáról. Erre azonban a heti vásáros napokon nem igen jut idő. A gyümölcsérés idején még meg sem pirkad a hajnal, máris megkezdődik a vásár, s mire a város népe ébred, már akkor a tanyai nép legnagyobb része, ha csak a boltokban nem akad dolga, siet vissza a tanyára, hogy dologhoz láthasson. Legnagyobbak a hetipiacok ősszel, százával állnak a kocsik egymás mellett. Felér ilyenkor a hetipiac bármely országos vásár gyalogpiacával.” (Borovszky Samu, 1910)

A vegyespiac a Hattyúház előtt működött; mögötte hosszan a tejpiac, majd a csirkepiac; átellenben, a Szegedi Nagy út túloldalán, a Szent János téren a városháza előtt a gabonapiac. A Szegedi út mentén, a Kalmár-kápolna és a transzverzális műút között, a gömbakácok árnyékában üzemelt a zsidópiac, a nép nyelvén kukucskapiac.

Vasúton rengeteg **baromfit** (csirke, pulyka, liba) szállítottak távoli országrészek piacaira, sőt Párizsba, Londonba és New Yorkba. A szárnyas-kereskedés föllendítette a **tojás**-, és főleg a **tolleladást**. A Schweitzer Lajos-féle cég szállított Ausztriába, Svájcba, Németországba, Hollandiába, Svédországba és Norvégiába. A dísz tollakat főleg Galíciából és Párizsból rendelték.

Pénzintézetek alakultak részvénytársasági alapokon; általuk enyhült a tőkehiány. 1868/1869: *Félegyházi Takarékpénztár*; 1883: *Népbank*; 1897: *Mezőgazdasági Bank*; 1905: *Közigazgatási Takarékpénztár*; 1909: *Takarék- és Hitelegylet*.

Az erősödő gabonakonjunktúrához igazodva, az országos hírnévre szert tett, helyi malomipar újabb szereplőjeként, 1882-ben – ugyancsak részvény-társasági formában – **hengerműmalmot** létesítettek (a Kossuth utcán, a Dózsa György és a Dankó Pista utca közötti telken) kivitelre termelően.

„A vasútról vezető ú.n. sétatérre vagy allén a városba érve, két oldalról két emeletes épületet találunk. A balról levő örökké berreg, sürrög, füstöl és fütyöl: ez az ő kormos kéményével az öreg gőzmalom, melynek fia, a jobboldalon levő, csendesen viseli magát; füstölni is csak ünnepnapon füstöl. Ez volna a hengermalom, azonban a nép jóvoltából pampuska-malom a neve” – nem is liszt, hanem mindjárt pampuska (fánk) jön vissza belőle. (Félegyházi Nagy Képes Naptár, 1894).

1892: *„a szélmalomokra [pedig] akkor jött a pusztulás időszaka. Akkor készült el a szegedi út mellett [a transzverzális út és az Alsótemető között] a Krausz nevezetű zsidó gőzmalom, aki kevesebért örölt, még hozzá csúváros (örletni valót gyűjtő) kocsikat alkalmazott, a darálási vámot pedig 30 krajcárban állapította meg. Így a városi szélmalomokra jól beborult az ég. ... a kilencvenes években ... jól meg is ritkult a szélmalom, úgy hogy akit én még ismertem, csak hat maradt, név szerint Pajkos Szabó József, Csongrádi út; Ficsór István, Kőrösi út; Vakulya Sándor, Kőrösi út; Szabó Mátyás, Kecskeméti út; Ipacs György, Szegedi út [valamint amelyiket maga az elbeszélő bérelt a Kismindszenti úton]. A negyvenes évekre ezek is eltűntek.” (Pajkos Szabó István, 1962)*

A város határának egészét tekintve 1906-ban tizenkilenc a szélmalomok száma. Az említett *„Krausz-féle kisgőzmalom ... elég vakmerő volt ráijeszteni az öregekre!” (1894)*

A földolgozóipar többi ága 1876-tól indulóan is csak szerényebb létesítménnyel képviseltette magát. A helyi ipar a századfordulón összesen két és félezer városi polgárt foglalkoztatott.

- ❖ 1876-tól: állami **Dohánybeváltó Üzem**, „Dohánygyár” (160 munkás), *„a kincstár hatalmas dohánybeváltó raktárai, a hol a Kiskunfélegyházán és vidéken termelt nagymennyiségű dohányleveleket raktározzák be egész az elszállításig. E nagy telep majdnem száz munkást foglalkoztatott egész éven át, kik szívesen mennek munkára a 'dohányba'.” (Borovszky Samu, 1910);*
- ❖ **Egyesült Gőzmalom Rt.** korábban csak helyi piacra örölt, de 1910-től kivitelre is (65 munkás);

„Elhagyva a sétányul szolgáló szép vasúti fasort, a baloldalon az Egyesült Gőzmalom-Részvénytársaság hatalmas telepéhez érünk. Ez a modernül berendezett, hatalmas méretű gőzmalom nemcsak a nagy közönség részére öröl, hanem néhány évvel ezelőtt külön rozsmalommal egészítette hatalmas telepét. Az ebben őrlött kitűnő minőségű lisztet külföldre szállítja. A gőzmalomnak saját villamos világítása van. Udvarán két ártézi kút ontja bő vizét, melyek gőz- és kádfürdőjét, továbbá férfi- és női uszodáját látják el a szükséges vízzel. A telep fürdő-utcai részén van a gőzmalom-kert, melyben bérlője Ring Lajos izléses szép nyári mulatót épített, hol a nyári estéken, különösen vasárnapokon, ezrével üdül vidám zene mellett a város közönsége.” (Borovszky Samu, 1910)

- ❖ 1874-től: Félegyházi **Téglagyár Rt.** / 1876-tól **Félegyházi Tégláégető Társulat** a dr. Holló Lajos utcából kijárhatóan;
- ❖ 1883-tól: Kovács Ferenc (1852-1936) **gyufagyára**, 1877-ben Majsán alapított kénés és szalonygyufa gyártására, piaca az egész ország (az 1910-es évek elején 60-70 munkás). 1894-ben „porrá égett”; 1903-ban újjáépítették. Az 1920-as évek végén a monopolizálás miatt – a *Kreuger-féle tröszt* megalakulásakor – a tulajdonosnak meg kellett válnia híresen jó nevű gyártótól;
- ❖ 1882-től: *Petőfi Könyv- és Lapnyomda Rt.*, mely 1888-tól Ranezay József (1844-1897, 1878-ban ő nyitotta meg a város első könyv- és papírkereskedését), majd 1897-től Vesszősi József (1868-1924, könyvkereskedő, lapszerkesztő, 1911-ben kölcsönkönyvtárat nyitott), az üzlet és a nyomda a főutca és a Szent János tér sarkán állt, volt *Heinrich-házban* működött;
- ❖ 1895-től: *Feuer Illés nyomdája*;
- ❖ 1890-es évektől, majd a 20. század elejétől: két **műkögyár**, ebből egyik a „a Spitzer-féle műkő és cementgyár, mely égető kemenczét is állítván, egyedüli képviselője városunkban a kályha-, majolika- és agyagiparnak” az Izsáki út menti *Urbánváros* végében (Borovszky Samu, 1910); a másik az *Ujszászy és Majláth-féle műkő- és cementgyár* „a legkiválóbb modern berendezéssel felszerelve” (Borovszky Samu, 1910) az Attila utcában (45 munkás);
- ❖ 1896-tól: *Grünberger Mimi bőrárú- és papírszopókagyára* a Kazinczy utcában, készített papirosból szivarszopókát és dobozt, bőrből és bőrutánzatból piaci és iskolatáskát, valamint utazóbőröndöket stb., piaca az ország minden része, és kivitele volt *Ausztriába, Boszniába és Romániába* (45-65 munkás);
- ❖ 1910-es évektől: központi **szeszfőzde**;
- ❖ **vágóhíd** az Alpári út mellett (az 1899 előtt emelt létesítmény 1974-ben más feladattal még állt).

1883-ban nyitotta meg a város első **fényirdáját** Szőke Antal (1842-1915) tanítóképezdei tanár. 1898-ban szilárd **kőburkolattal** látták el a négy főutcat; az 1880-as években kiépítették a vasútállomást a városközponttal összekötő, széles **allét** vagy **sétateret** (Kossuth utcát).

„A vasúti indóház tengelyében nyúlik be a koczkakővel kirakott s mindkét oldalán széles sétaúttal szegélyezett s fákkal beültetett Kossuth-főutca, mely egy kilométernyi nyílegyenességgel visz be a város szívébe: a piacztérre.” (Borovszky Samu, 1910)

Két nyilvános **park**, valamint a mintegy negyven kilométernyi összhosszúságú **utcafásítás** révén tették kellemesebbé a homokra települt, alföldi város lakóinak közérzetét.

A 20. század eleji, gázzal és acetilénnel való próbálkozást követően 1912-ben városi telepről megindulhatott a **villanyvilágítás**.

Félegyháza jelentős **közlekedési csomóponttá** vált a **vasúthálózat** fejlesztésével, ugyanis 1888-ban a *Csongráddal*, 1897-ben a *Szolnokkal* és 1899-ben a *Majzával* összekötő, helyi érdekű vasútvonalon kezdődhetett a forgalom.

„A pályaudvar élénksége, várakozó tehervonatok hosszú kocsisora, az utasokra váró viczinális vonatok gépei és motorai figyelmeztetnek arra, hogy egy nagyobb forgalmu, alföldi városba érkeztünk. Kilépve a vasúti indóházból, szépen kövezett térre jutunk, hol

bérekcsik és omnibuszok sokasága fogad, a mi még tíz évvel ezelőtt majdnem ismeretlen volt az érkező utas előtt.” (Borovszky Samu, 1910)

1899-re az *Alföldet Baja és Kisjenő között átlósan átszelő*, Félegyházát is érintő országút (*transzverzális műút*) kiépítése is befejeződött.

1895-ben a redemptus közbirtokosság a tőkeföldek arányában fölosztotta egymás között az utolsó pusztáit (*Csolyos, Harka, Kötöny*). Ezzel a redempció alapján zárult le végleg a **pusztaosztás** és ezáltal a földszerzés lehetősége a földnélküliek számára.

Az 1880-as évek elején a központi főelemi osztályokban, a három tizediskolában, a tanyai és pusztai, valamint a zugiskolákban folyt az **alsótagozatos** korú gyermekek **oktatása**. Egy-egy tanító nyolcvan-száz – a tanyai iskolákban százötven-kétszáz – diákot tanított, pedig a tanköteleseknek csak mintegy fele járt iskolába. Egy évtized múltával – a város két vezető egyéniségének köszönhetően – az oktatás ügyének erőteljes fejlesztésére kerülhetett sor. Iskolává alakították a **Szent János téri kaszárnyát** és a **Kossuth utcai kórházat** (régii szegényház, majd *kórház-iskola*, 1891). A századfordulóra a diákok fölkészültsége sokat javult, a tanyavilágban azonban a gyermekeknek továbbra is csak szűk fele járt iskolába.

Új **középfokú** iskolákat is létesítettek, melyek révén Félegyháza két évtized alatt iskolavárossá fejlődött. Oktatási intézményeiben jelentős számban tanultak vidéki, valamint idegen ajkú délvidéki diákok is.

- ❖ 1885: **iparos tanonciskola**;
- ❖ 1887: **kereskedő tanonciskola** (eleinte mindkettő a központi elemi iskola épületében, míg 1909-ben megkapták az *ótemplommal* szemben lévő, átalakított *Fazekas Gergely-házat*;
- ❖ 1887: **polgári leányiskola**; három év működés, majd szünet után 1895-ben újra nyílt, s közel ötven évig létezett az 1908-ban alapítványokból emelt **Constantinum leánynevelő intézetben**, ahol mellette négy elemi osztály és 1909-től a **tanítónőképző** is helyet kapott;
- ❖ 1891: **főgimnáziummá** fejlesztették föl az algimnáziumot. Az új intézmény osztályai néhány évig az *ótemplom* téri, központi elemi iskolánál működtek az *újtemplom* mellett, a volt *honvédfőklaktanya* (1870-1895) helyén emelt, új iskolapalota 1896. évi átadásáig. A főgimnáziumban 1902-ben létrehozták a **Kiskun Múzeumot** Szalay Gyula (1865-1937) iskolai gyűjteményéből. A tornacsarnokban tartották a *Népszerű Irodalmi Esték* előadásait, majd ezekből bontakozott ki a *Közművelődési Egyesület*.
- ❖ 1894: a városi tanács a főgimnáziummal együtt döntött a **tanítóképzőnek** az *ótemplom* melletti kisgimnáziumból szintén új helyre való költözéséről; helyet a vasúti allé mellett, a vásártéren jelölt ki számára. A város első kétemeletes épületének avatására 1904-ben került sor.
„a jobboldali rész pedig a vásártér és katonai gyakorlótér s ma a kiskunság fegyver alá fogott honvédei gyakorlatoznak ott, hol a hun-avar harcosok alusszák örök álmaikat, mert e gyakorlótérnek a dohányraktárak előtt elterülő része egy régi hun-avar temető, melynek feltárása a Városi Múzeum feladata. (1936-ban megtalálói gazdag avar sírleleteket vittek be a múzeumba.) E vásár és gyakorlótér vasúti fasorra eső részét a város parcellázta, hogy a Kossuth-utca egészen a vasútig kiépülhessen. Hogy e drága és értékes telkeken az építési kedvet előmozdítsa, itt adott kétholdas telket az állami tanítóképző kétemeletes hatalmas palotájának több ezer korona adományán felül.” (Borovszky Samu, 1910)

1900-ban a város a **Kis-Kun-Félegyháza** nevet választotta; az összlakosság 33 408 fő.

1907-ben fölszentelték az **egyesült protestánsok imaházát** a volt *Európa Szálló* mögött. Az *ortodox* és a *neológ zsidó* hitközség külön-külön **iskolát** és **imaházat** tartott fenn, az utóbbiakat a Bercsényi (ma Mártírok) utcában.

A volt ortodox és neológ zsinagógák bejáratí és hátsó oldala (ma Mártírok utca).

1910-ben még élénk szándékként élt, hogy – az előző esztendőben elhunyt özv. Kalmár Józsefné (1814-1909) városra hagyott adományából – **kultúrpalotát** fognak emelni, mely a múzeumnak és egy nyilvános közkönyvtárnak is méltó helyet tud majd biztosítani. Ezen terv a mai napig nem valósult meg. Hasonlóan járt a város keleti határánál, a Csongrádi és az Alpári utak közötti, a **kórház** számára lecsapolt terület (Füves-tó, Szőke-tó) a 19-20. század fordulóján – az intézmény akkor és ott nem épült meg.

A Dr. Holló Lajos utca „azelőtt Kecskeméti Nagy-utca volt, ...különben az **’ügyvéd-negyed’**, mert minden házban van egy-egy ügyvédi iroda s már ez is sejteti velünk, hogy közeledünk a bírósági épülethez (ma Kiskun Múzeum) ... Még néhány száz lépés az artézi kúttól s kiérünk az utca végére, melyet határ gyanánt vág át az egy kilométernél hosszabb Esterházy-utca (ma Bercsényi utca), mely egyrészt a **’nyomásföldeket’**, másrészt a szolnoki vasúti vonalon belül rohamosan épülő új városrészt, az V. kerületet (ma **Kossuthváros**) választja el a várostól.

... A négy főútvonalon végig haladva és megtekintve a mellékutczákban épült csinosabb és nagyobb házakat, melyek a gazdálkodók kisebb bogárhátú házaival sűrűn váltakoznak s tekintetbe véve a főútakba egyenesen beszögellő széles és fásított utcákat, a várost kellőleg rendezettnak találjuk, mi az idegenre kellemes hatást gyakorol. ... [A lakosságnak] körülbelül fele a tanyákon lakik. A künt lakó gazdák leg többjének van a városban háza. Ide látogat be vasárnap és a hetivásáros napokon. Tél idején, a munka szünetelésével hosszabb időre is beköltözik. ... Munkás népe is rendkívül kitartó és munkabíró; azért, ha takarékos, könnyen kereshet egy-egy láncz szőlőt s több **’czimborával’** társaságban egy-egy házat. Mivel sokszor egy házban négy czimbora is lakik, a lakások túlszűfoltak. ... Földmunkásai nagyon keresettek, viszik őket a haza határain túl is, Horvátországba, Szerbiába, de az sem ritka, hogy a **’kubikusokat’** Csehországba is kiviszik.” (Borovszky Samu, 1910)

1912-ben megnyitotta kapuit az **Apolló mozgóképszínház** a Kossuth utcai Bányai-palotában, a következő évben pedig a **Korzó mozi**. Szintén 1912-ben a Kossuth utcai Fridt-vendéglőben **Munkás-Otthont** alapítottak a szervezett munkásmozgalom és munkáskultúra számára; székházukat 1929-ben avatták a Kolozsvári utcában (ma Dózsa György utcai óvoda). 1919-ben öt **gyógyszertár** működött a városban.

1911-ben kezdték kparcellázni a városbelsőtől északkeletre fekvő, az Öreg Takarékpénztár tulajdonát képező területet, melyen az 1930-as években fölépült a **Bankfalu** (erőteljes kiépítésére majd csak az 1960-as évektől kerül sor). A vasúti allé déli oldalán, az egykori vásártér beépítésével 1926-1929 között alakították ki egységes és jellegzetes, kertvárosi beépítéssel az **Erdélyvárost** (Tisztviselőtelepet), utcáit a trianoni békediktátummal elszakított erdélyi városokról nevezték el.

1922-ben állították föl Félegyházán – a szó szoros értelmében a város középpontjában – a kvalitásos, eredetileg *Segesváron* volt **Petőfi-szobrot**. 1923-1924-ben létesítették az új **zsidó temetőt** a Szegedi út mellett; a ravatalozóban helyezték el mindkét világháború halottainak emléktábláját.

Klebsberg Kunó kultuszminiszter **oktatásfejlesztési** programjának köszönhetően 1922-1931 között 18 tanyai iskolában 32 új tanyai osztály épült, amely hatalmas előrelépést jelentett az országos átlagot jelentősen meghaladó analfabetizmus visszaszorításában. A fokozatosan Félegyháza legnagyobb oktatási intézményévé váló **Constantinumot** az első világháború alatt a Petőfi utca, 1931-ben észak felé bővítették a kultuszminiszter hathatós támogatásával. 1925-ben az iparos-tanonciskola **leányosztállyal** bővült. Ugyanott 1926-ban **polgári fiúiskola** kezdte meg működését; osztályainak párhuzamosítását követően új, kétemeletes épületet emeltek számára 1939-ben a Kossuth utcában (jelenleg *Petőfi Sándor Általános Iskola*). A Szegedi úton **gazdasági és ismétlőiskola** létesült.

Kórházak először magánberuházások eredményeként létesültek: 1927-ben alapították a *Tomasovszky-kórházat*, tíz esztendővel később *dr. Missura Jenő* szanatóriumát a főutcán, az Attila utca nyugati sarkán. 1935-ben **szülőotthont** nyitottak a Jókai utcában.

A trianoni békediktátumot követően az összességében mindössze mérsékelt fejlődés az 1925-ben fölvelt, másfélmillió pengő értékű, *new yorki Speyer-kölcsönnek* volt köszönhető, melyet elsősorban a nem-termelő ágazatokban használták föl. Így ebből emelték az 1920-as évek második felében a **városi bérpalotát** (Kazinczy u. 1., *Morbitzer Nándor*, 1926-1927), a **Fürdőszállót és éttermet**, majd a **gőzfürdőt** (Blaha Lujza tér, *Hegedűs Ármin és Böhm Henrik*, 1928), a majsai és kecskeméti út mellett **vágóhidat és jéggyárat** (1928). A számos munkahelyet teremtő építkezések azonban a város súlyos eladósodásával jártak.

(Az új **vágóhíd** terveit már a világháború előtt összeállította *Morbitzer Nándor* (1874-1950); a kivitelezésre csak 1921-től kerülhetett sor. A mives kapubejárattal rendelkező épületegyüttest az 1970-es évektől még átalakították, sőt bővítették, 1996-ban azonban elbontották.)

Az előzőek mellett (a régi *Postaház* helyén) a **bíróság** (Dr. Holló Lajos u. 18., *Orbán Ferenc*, 1929), a **pénzügyi palota** (Pázmány u. 4., *Lux Kálmán, Möller Károly*, 1929; ma rendőrség) és a **posta** (Dr. Holló Lajos u. 3., *Szabó Márton, Kovács Ferenc*, 1938-1939) építése is munkát biztosított. Az 1930-ban kapott államsegélyből a **vasútállomást** bővítették (*Heimann Nándor*, 1932-1936); ez azonban a városnak újabb terhet, a sajnálatosan kevés munkalehetőség a vállalkozók között éles harcot jelentett.

1932-től ferences nővérek vezették a hajdani *ispotályból* kifejlesztett **szeretetházat**.

1934-ben, az első *Kiskun Napon* **országzászlót** avattak a városháza előtt, a Szent János téren (melyet 1945 után lebontottak, majd 2001-ben rekonstruáltak). A *Kiskun Múzeum* 1939-ben a volt *Kiskun Kapitányság* székházában kapott helyet. Ugyanazon évben **mentőállomást** létesítettek mentőautóval; addig a *Korona Szálló* előtt posztoló fiákeresek és a tűzoltók végezték a betegszállítást.

Félegyháza népessége – a 20. század elejétől jellemző, évtizedenkénti kétezer fős gyarapodást tartva – 1937-re elérte a negyvenezres lakosszámot.

A gazdasági világválság (1929-1933) szinte teljesen visszavetett minden előremozdulást a város életében.

Már folyt a második világháború, amikor 1941-ben fölavatták **az első világháború hősi halottainak emlékművét** a *Fürdőparkban*. 1941-ben a tavaly sajnálatos módon elbontott *Molnár-féle villanymalom* mellett új lakóházakat kaptak a belvíz miatt károsult, sokgyermekes családok az *Országos Nép- és Családvédelmi Alapból (ONCSA-telep)*.

1943-ban Félegyháza belterületén hét épületben harminc osztályba sorolt 1689, a külterületen harmincnégy épületben negyvenöt osztályba sorolt 3072 elemista diák tanult. A tanyai **iskolákban** jóval nagyobb volt az egy osztályra és egy tanítóra jutó diákok száma. A *Constantinum* elemi és polgári iskolának, gazdasági középiskolának, valamint tanítónőképzőnek adott otthont; az összességében 34 pedagógus legnagyobb része apáca, s 913 leánynövendékről gondoskodtak.

A város népét 136 bolt látta el 6000 m² területen.

1944. október 23-án foglalta el Félegyházát a **szovjet hadsereg**. A következő év első felében a **földreform** során 846 igénylőnek 7163 kat. hold földet és 400 házhelyet osztottak ki. Ennek következtében 1949-ben érte el a legnagyobb számot (4689) a tanyaházak mennyisége.

1949-ben nyílt meg a *Járási Népkönyvtár* (1957-től *Petőfi Sándor Könyvtár*) a *Kiskun Múzeum* épületében.

1950-ben alakították ki **Bács-Kiskun megyét**. Az időben több **népes tanyaközpontot önállósítottak**: így az 1952-ben kivált *Külső-Ferencszállás* *Petőfiszállás* néven alakult községgé; a város területéből 1954-ben *Csölyospálos*hoz, a *fülöpyakabi* határrészt *Kunszállás*hoz csatolták. Kiskunfélegyháza **középfokú közigazgatási központ**.

- ❖ 1950-1951-ben – a **szocialista ipar** országosan kiemelt beruházásaként – fölépült a *Középhegysz Vasszerkezeti Gyár* ezen a teljességében mezőgazdaságon alapuló településen. A következő évben *Bányászati Berendezések Gyárának* alakították át;
- ❖ a *Szűzjártó-telep*ből kifejlesztett *Gépgyár* a másik legnagyobb üzemnek a számított; 1963-ban *Vegyipari Gépgyár*ként összevonták az előzővel; utóbb *Április 4. Gépipari Művek*;
- ❖ *Villamosszigetelő és Műanyaggyár* (1960/1961);
- ❖ *Alföldi Cipőgyár* (1958);
- ❖ *Habselyem- és Kötöttárugyár*;
- ❖ *Vágóhíd- és Húsföldolgozó Vállalat* (1951); *Állatforgalmi és Húsipari Vállalat*;
- ❖ *Tollüzem*;
- ❖ *Kiskunfélegyházi Tejüzem*;
- ❖ *Duna-Tisza közti Dohányfermentáló Vállalat*;
- ❖ *Kézműipari Vállalat*;
- ❖ kisipari szövetkezeteket (1948: *Asztalosipari*; 1949: *Cipőipari*; 1951: *Építő- és Fémipari*; 1952: *Háziipari*).

Rajtuk kívül 450 kisiparos dolgozott a szolgáltató-javító tevékenységet végzők növekvő, az áru-előállítók csökkenő számával. Országos hírnévnek örvendett állami gazdaságként a *Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága*. Az iparban dolgozók aránya az 1945 utáni három évtized alatt 14%-ról 38%-ra nőtt; a mezőgazdaságból élők 59%-ról 28%-ra csökkent – mindezt számottevő **elváándorlás** is kísérte.

1945-1960 között az *Alsótemető* közelében, valamint a *Közelszőlő* felső szélén épültek családi házak. 1960-ban a **lakóépületeknek** bő 60%-a külterületre esett. A következő öt évben ötszáz lakás épült, sok esetben foghíjbeépítéssel, valamint a város északnyugati szélén kialakult **Kiss Gizella-telepen**. 1966-ban **Móravárosként** nevezték el a *közelszőlői*, többszintes társas-, illetve családi házakkal beépített városrészt; utcái szintén ekkor kaptak nevet. A **Bankfalu** területén az 1960-as évektől valósult meg a családi házas beépítésű lakóterület-fejlesztés, mely a következő évtizedben lett igazán erőteljes.

Programszerű lakásépítésre 1966-1975 között került sor a városkép jelentős megváltoztatása árán, melynek során többszintes lakóházakat emeltek 2586 lakással a földszintes mezővárosi épületek helyére és közé (pl. *Petőfi tér*, *Móra Ferenc tér*). A belváros más helyein az öt-tizenegy-szintes lakóházak laza, csoportos elhelyezése révén szakítottak a hagyományos, földszintes beépítési móddal (*Kossuth Lajos utcai és Fürst Sándor utcai Majsai lakótelep*). Ezen lakóházak lettek – mind mennyiségileg, mind jellegében – a városkép változásának legjelentősebb tényezői. 1975-ben fejezték be a *Körösi úti*, ma *Petőfi-lakótelep* tereprendezését.

Fokozták az ellátottság mértékét az egészségügy és a szociális gondozás terén. A **közkórházra** még 1927-ben kiírt tervpályázaton *Krassó Virgil* munkáját fogadták el, a kivitelezésre azonban csak 1942-1944 között tudtak sort keríteni a budapesti *Tóth József* irányításával. A háború az építkezés abbahagyását, valamint annak kifosztását hozta. Folytatása majd csak 1948-1950-ben

következett, s végeredményben 120 ágygal akkor készült el az 1945 utáni Magyarország első, új kórházaként. Már az 1950-es években több ütemben bővítették; 1975-ben 302 ágygal rendelkezett. 1972-ben adták át a kilencvenkétezer embert ellátó, tíz szakorvosi munkahelyes **SZTK Rendelőintézetet** (volt Kilián György u.).

Az 1890-ben a Nádasdy utcában, *Ihász Aladárné* malomházának telkén létesített szegényápoló intézet (szeretetház) 60 férőhelyének továbbfejlesztésével hozták létre a **szociális otthont** (1951: 65, 1964: 115 férőhely). 1973-ban a volt járványkórház (majd *Gárdonyi Géza Általános Iskola*) épületével 140 férőhelyesre bővült az intézmény.

Az első **bölcsőde** 1947-től fogadta a kicsiket a Jókai utcában. Ennek bővítése mellett 1966-ban a Szabadság téren megnyitották a másodikat is a kettőben együtt 104 férőhellyel.

1965-ben 454 **óvodai** férőhellyel rendelkezett a város; tíz esztendő alatt újabb 457 férőhelyet létesítettek, amellyel 62%-ban volt biztosított az óvodai föl vétel. 1970-ben hat napközi otthonos óvoda működött. 1992-ben megnyitotta kapuját a *Constantinum Óvoda Csitos Ágnes Mária Antonella* szerzetes-tanár (1917-1996) szervezőmunkájának köszönhetően.

A tanyai **alsófokú oktatás** körzetesítésével egyidejűleg a belterületi iskolahálózatot fejlesztették. Három új általános iskolát emeltek: *József Attila* (1954/1955, tíz tanterem), *Bajcsy-Zsilinszky Endre* (1962) és *Batthyány Lajos* (1973). Mindezek eredményeként is mind a megyei, mind az országos átlagnál kedvezőtlenebb volt az egy tanteremre jutó tanulócsoporthoz való hozzáférés. Fölépült a külterületi **fölsőtagozatos** diákokat fogadó, általános iskolai diákotthon 152 férőhellyel.

1967-ben pedagógiai **gimnáziumokat** hoztak létre az 1957-ben fölszámolt, 86 éves tanítóképző és az 53 éves tanítónőképző helyett. A gimnáziumokon kívül mezőgazdasági és közigazgatási **technikum**, valamint **szakközépiskola** működött. A középiskolai diákotthon 300 főt fogadott. A tanítóképző és a sportgimnázium (1949-1955) utódját, az 1954-ben alapított *Petőfi Sándor Gimnáziumot* 1975-ben gépészeti szakközépiskolává alakították – a *Móra Ferenc Gimnáziumhoz* hasonlóan tizenkét tanulócsoporttal. A *Varga Jenő Közgazdasági Szakközépiskolában* nyolc tanulócsoport tanult. 1969-ben tizenkét-tantermes **ipari szakmunkásképzőt** (*Kossuth Lajos*) emeltek, melyhez kétszáz fős kollégiumot is kapcsoltak.

A *Petőfi Sándor Városi Könyvtár* 1966-ban a *Hattyúház*ban helyezték el; a már húsz esztendővel ezelőtt kezdődött, égető helyhiányát a közelmúltban megvalósított bővítéssel enyhítették. A *Móra Ferenc Művelődési Központ* jelenleg a volt *Korona Szállóban* üzemel. 1972-ben

emlékmúzeumként följújítták **Móra Ferenc szülőházát**. A pártház – a jelenlegi zeneiskola – 1965-ben épült.

A város **kiskereskedelmi vonzáskörzetében** hetvenezer ember ellátására volt szükség, amely az 1960-as években még igen alacsony színvonalon valósult csak meg. Az 1970-es évektől erőteljesen kibővítették a kereskedelmi hálózatot, ami így módon 1975-ben 16.911 m² alapterületre nőtt. A piacok számára zárt eladótereket építettek. Negyvenkilenc vendéglátó egység szolgálta a lakosságot.

1952-ben a **Fölsőtemetőben** átadták az új **ravatalozót**, s ezáltal megszüntették a háztól való temetést. A **Fürdő** mellett olajkutató mélyfúrás eredményeként **termálvizet** találtak, melynek fölhasználásával 1964-ben átadták a kibővített **strandfürdőt** (Fadrusz János utca).

Az 1950-es években **parkosították** a Móra Ferenc teret; a piacot áthelyezték a Petőfi térről a Béke térre, s az előbbi szintén parkosították. Nagyobb összefüggő, belterületi **zöldterület** híján azonban mindössze utcai fasorok és kisebb városi parkok szolgálnak. Ehhez csatlakozik a többmedencés strandfürdő területe, valamint a temetők (*Alsó-, Fölső- és a zsidó temetők*). 1959-ben a *Muszájföldön* 72 kat. holdnyi **Parkerdőt** hoztak létre, melyet 1974-ben adtak át a város lakosságának. Az északi és a keleti városrészek mentén az 1970-es évek elején **védőerdőket** telepítettek hatszázezer m²-en.

A belváros följújtását a **közműhálózatok** bővítése kísérte. Az országos villamosenergia-hálózatba 1950-ben kapcsolták. Jelentős feladat volt a tanyák villamosítása is (1975-ben 900 tanya). 1955-től törpe-vízmű, 1966-1970 közötti időtől vízmű révén tudták ellátni mind a nagy szintszámú, mind a peremkerületi épületeket is. A korszerű szennyvízcsatorna és a tisztítómű 1975-ben kezdte működését. A földgáz-gerincvezeték 1972-ben fektették le.

Félegyháza kedvező **közüti közlekedési helyzetét** a *Budapest-Szeged* nemzetközi főútvonal (E5), a *Baja-Szolnok* útvonal és a *Szentes* felé vezető elágazás biztosítja. A város egyúttal **vasúti csomópont** is; teherpályaudvara (1971) körzeti rangot tölt be.

1970-ben a város területét **tizenhárom körzetre, városrészre osztották** (2009):

- ❖ Árpádváros (IV. kerület)
- ❖ Bankfalu
- ❖ Bikahegy
- ❖ Erdélyváros (III. kerület) (*Tisztviselőtelep*) (korábban *Fürst Sándor-lakótelep*)
- ❖ Jókaiváros (I. kerület)
- ❖ Kertváros (korábban *Juronovits-telep*)
- ❖ Kossuthváros (V. kerület)
- ❖ Molnártelep
- ❖ Móraváros és Közelszőlő
- ❖ Oncsatelep
- ❖ Petőfi-lakótelep
- ❖ Petőfiváros (VI. kerület)
- ❖ Rákócziváros (II. kerület)

Külterületek. A várost tizenhárom lakott külterületi egység (körzet) veszi körbe:

- ❖ Csordajárás
- ❖ Ferencszállás
 - Belső-Ferencszállás
 - Ferencszállási tanyák
- ❖ Félegyházi tanyák
 - Csongrádi úti tanyák

- ❖ *Galambos*
 - *Belsőgalambos*
 - *Külsőgalambos*
 - *Felsőgalambos*
 - *Alsógalambos* (vagy *Öreggalambos*)
- ❖ *Halesz*
- ❖ *Kővágóér*
- ❖ *Páka*
- ❖ *Ringhegy*
- ❖ *Selymes*
- ❖ *Szabóhegy*

Egyéb belterületek:

- ❖ *Aranyhegyi lakótelep* (volt *Vörös Csillag lakótelep*)
- ❖ *Zöldmező lakótelep* (volt *Lenin Tsz lakótelep*)

A város **ipar**ának jelenlegi területei és jelentősebb cégei: baromfitenyésztés (*Integrál ÁFÉSZ*), cipőipar (*DERBY Cipőgyártó Kft*, *Berkemann Hungary Bt.*), élelmiszeripar (például *Kiskunfélegyházi Malom Kft*, *Fornetti Kft*, *Koch's Torma Kft.*), gépgyártás (például *Országos Villamostávvezeték Zrt.*), húsfeldolgozás, műanyagipar (*IBV Hungária Kft*, *Kunplast-Karsai Zrt.*), tejipar, zöldségtermesztés.

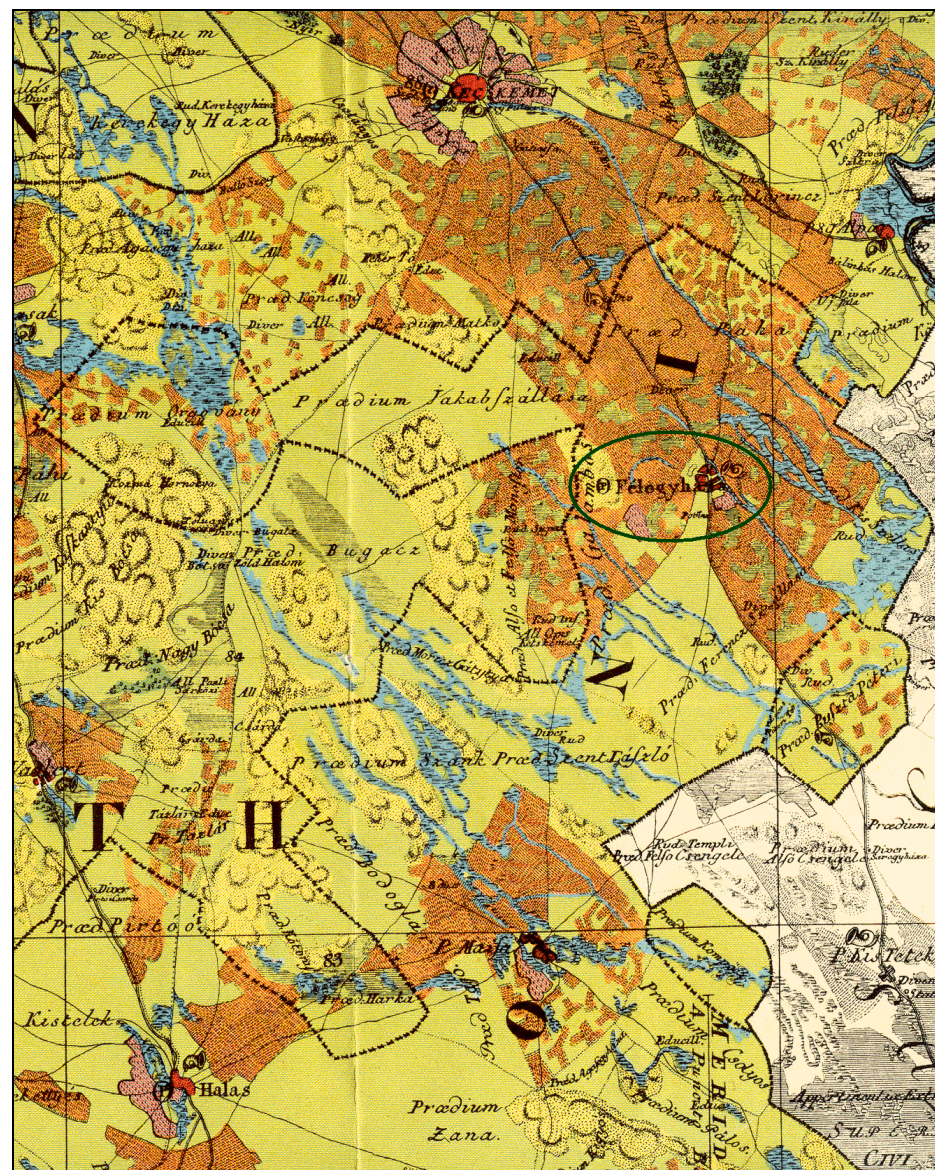
Kiskunfélegyháza ipari övezetei:

- ❖ *Csanyi ipartelep*
- ❖ *Déli ipartelep*
- ❖ *Kiskunfélegyházi Ipari Park (KIP)*

Lászar deák 1514-ben fölvett országtérképének részlete.

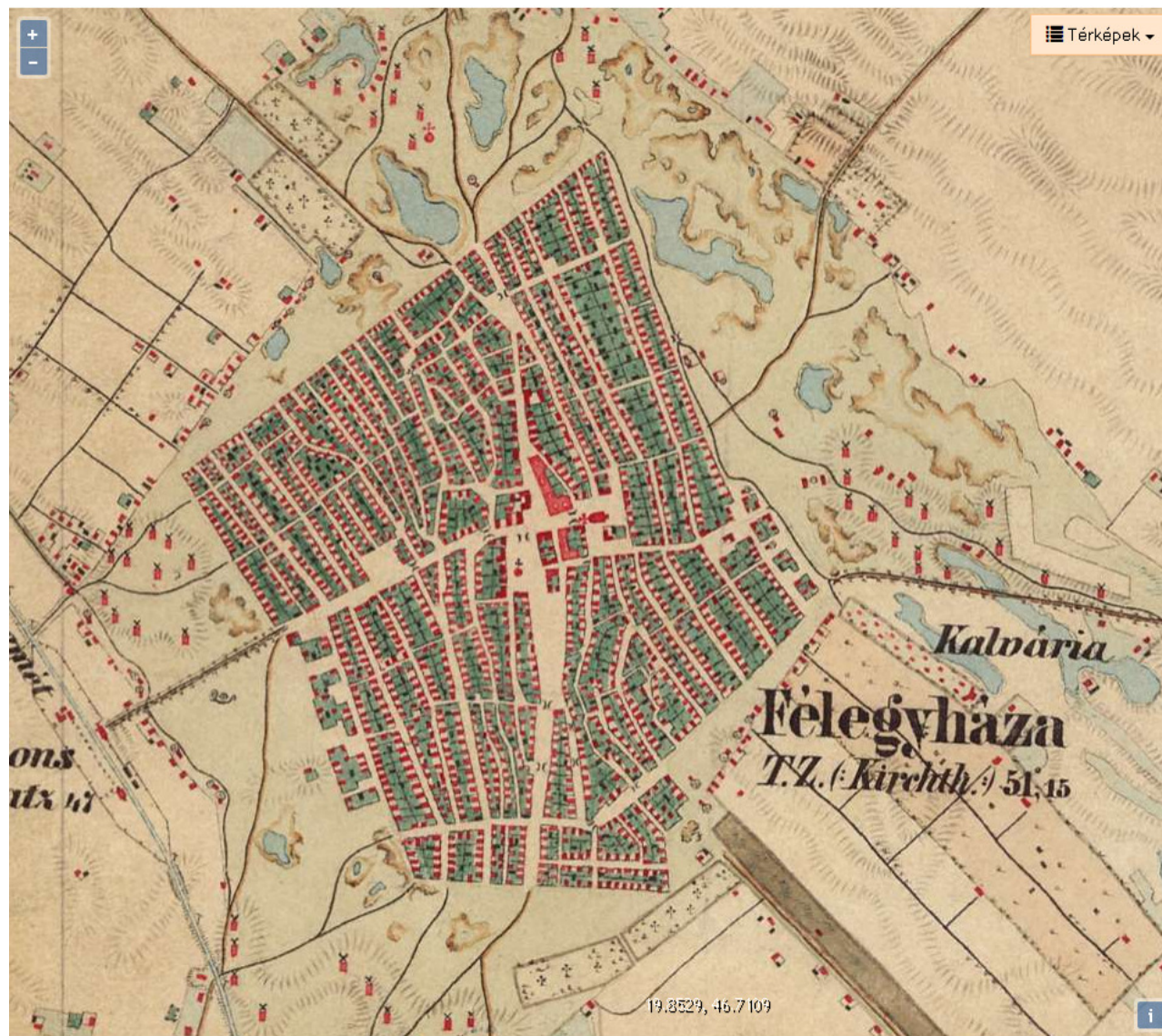
Balla Antal 1793-ban a Jászunságról fölvett térképének részlete.

Kelet-Magyarország térképe, 1684. Gio Giacomo di Rossi, Roma. A török kor végén készült térkép – friss adatok híján – a török pusztítás előtti állapotokat ábrázolja a templomos helyként jelölt Félegyházával.

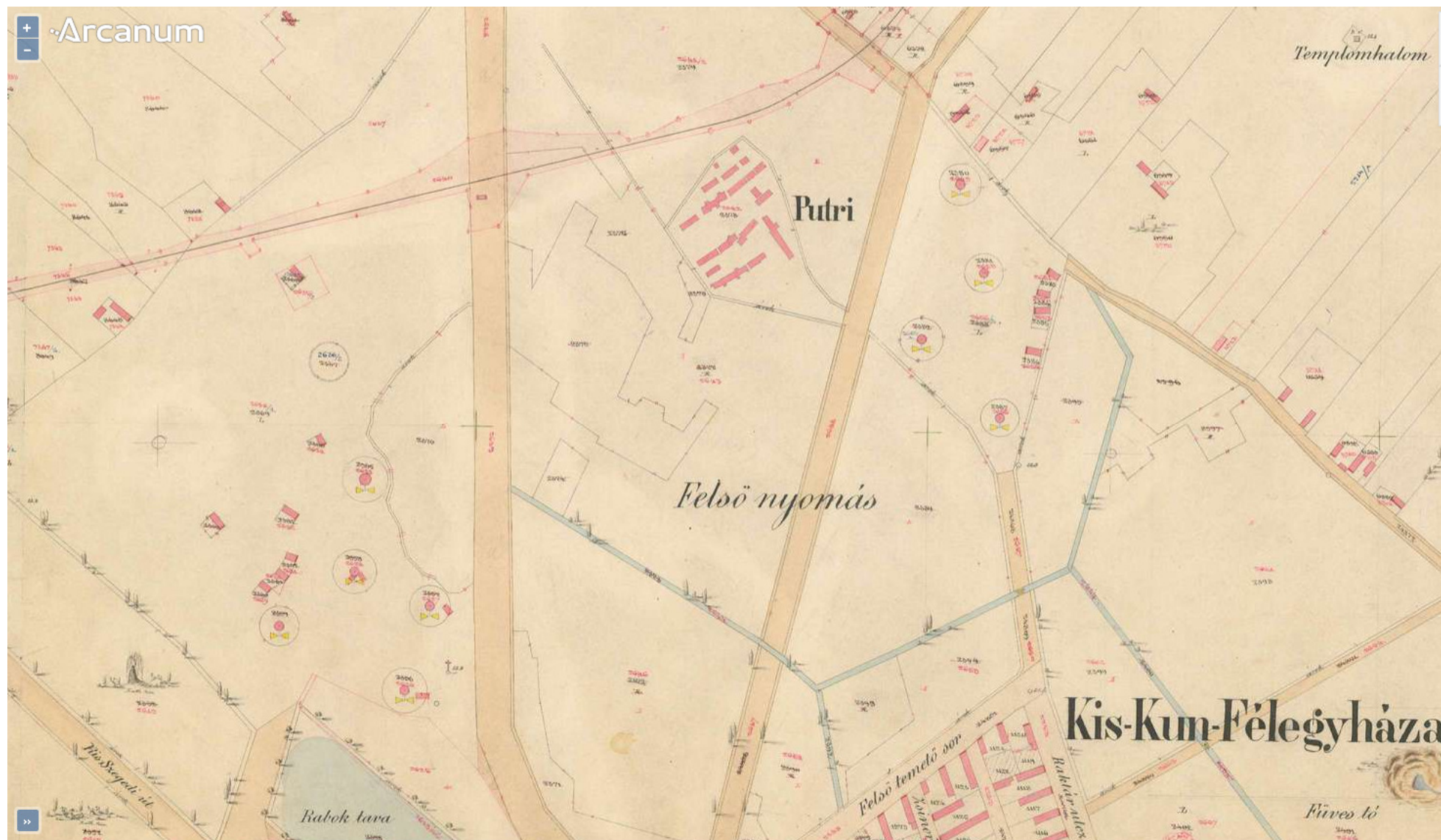
Félegyháza az I. katonai fölmérés 1783-ban fölvett szelvényén a szárazmalmok és a kerületi szénaraktár (*Magazin*) föltüntetésével.

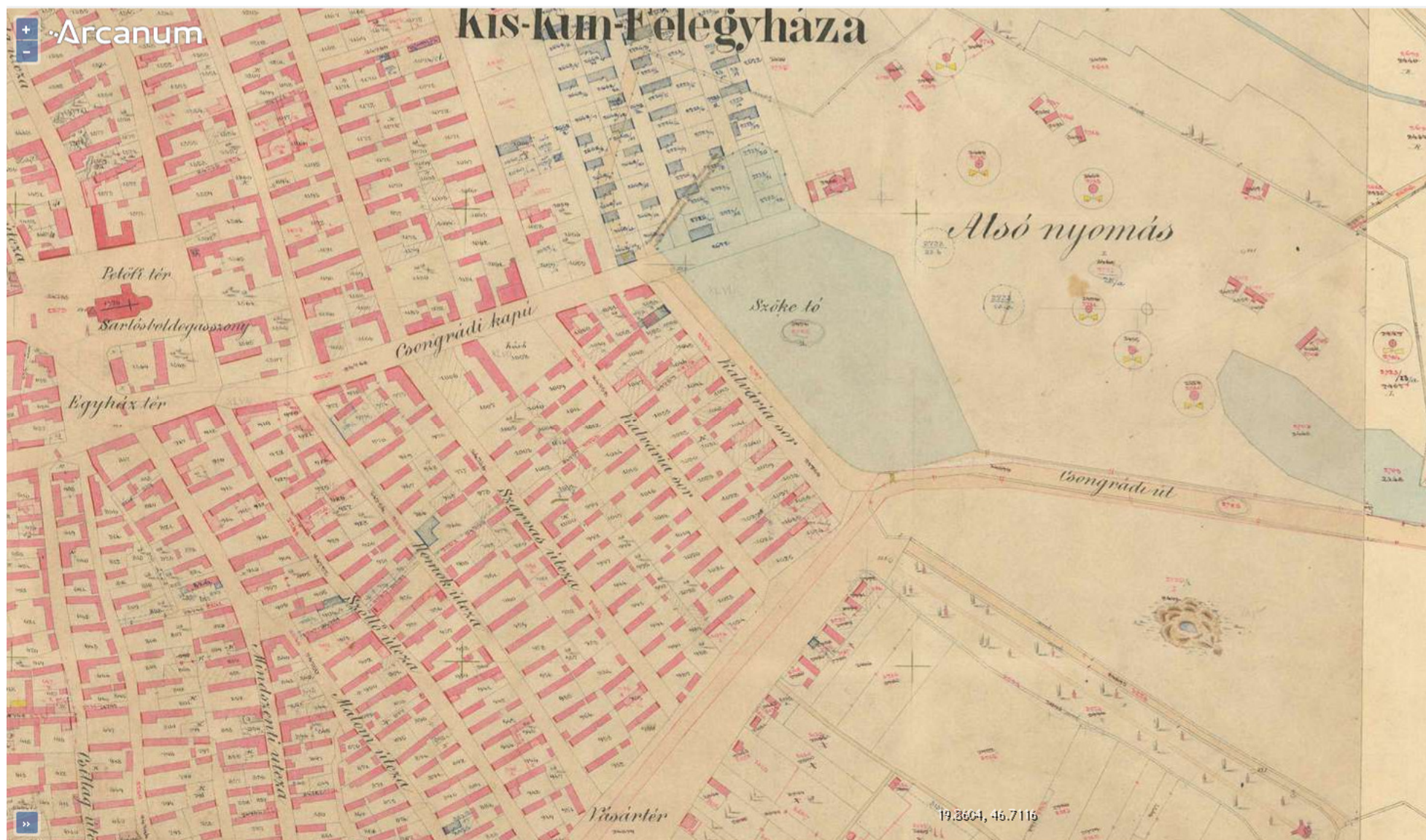
Félegyháza a II. katonai földmérés **1861-1866** között fölvett szelvényén a közelmúltban épített vasút föltüntetésével. A szárazmalmokkal szemben már a várost körbevevő szélmalomok váltak uralkodóvá.

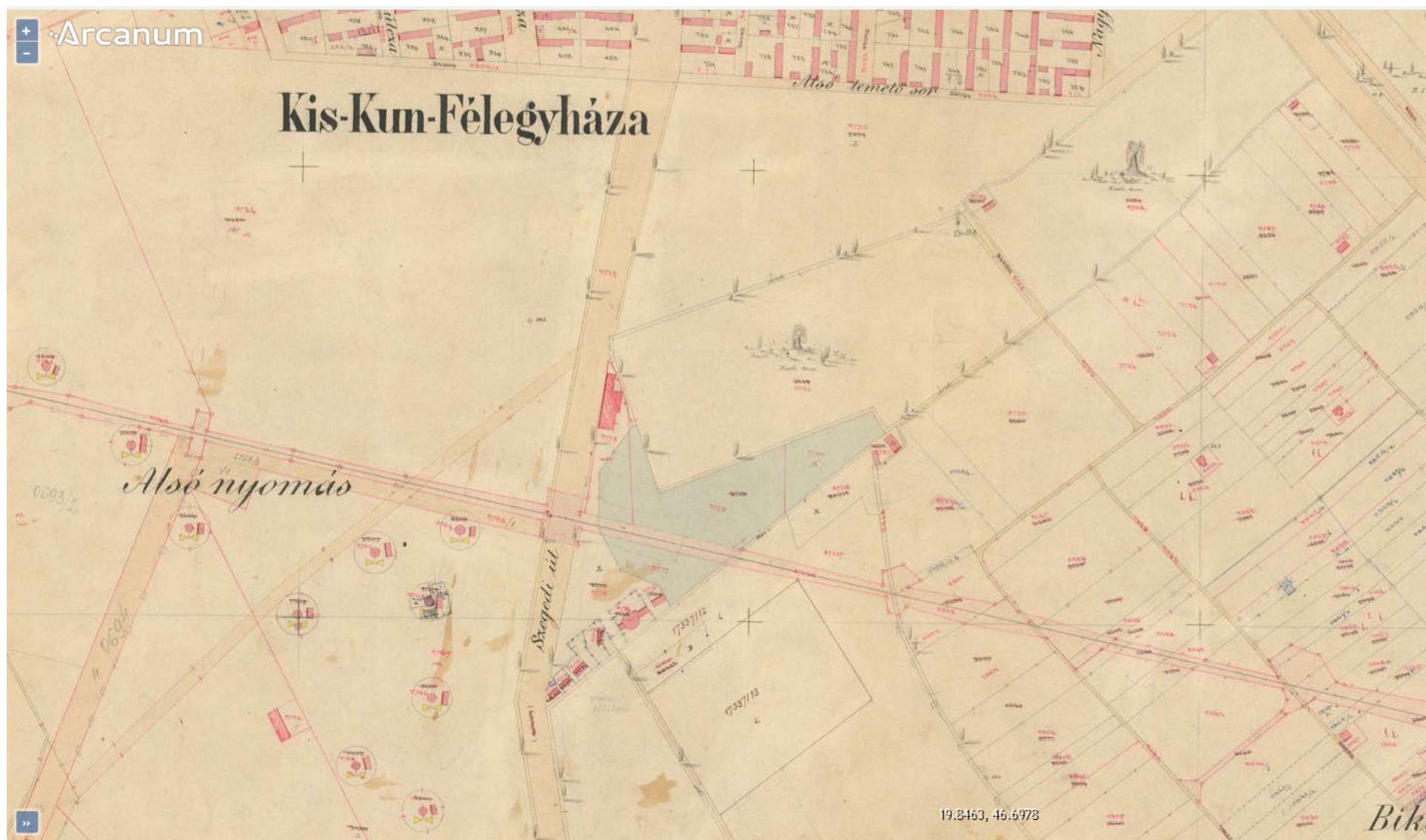
A kataszteri térkép belterületi részlete. (Fölmérte: Stark János, 1879; helyszínelte és a változásokat bemérte: Wlossák Gyula, 1898.) A városközpont és körülötte a fésűs beépítésű, falusias jellegű utcák.

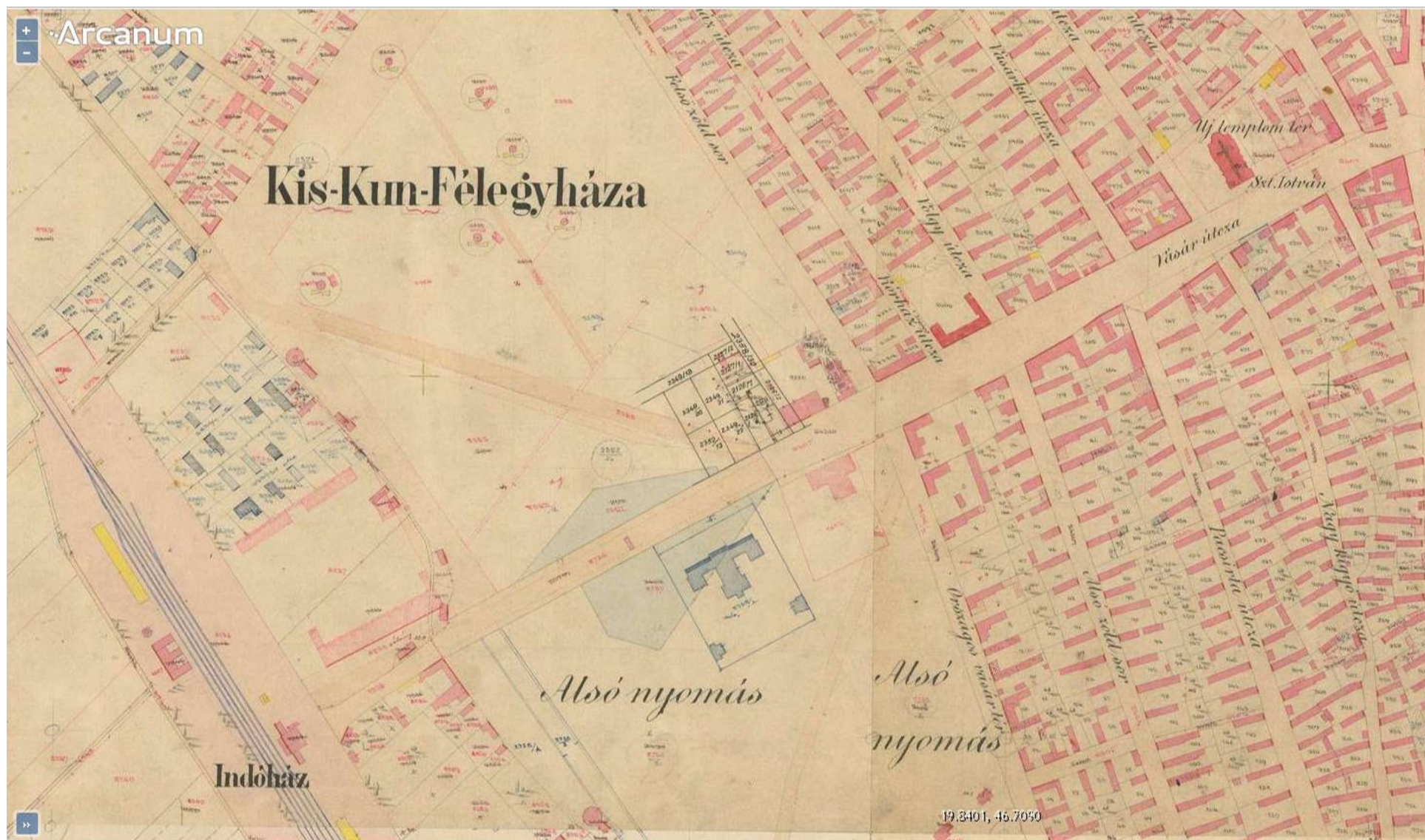
A kataszteri térkép északi részlete: a Felsőtemető, a felső nyomási szélmalomok (helyükön létesült később az ONCSA-telep, 1941), a Putri (helyén jelenleg a Petőfi Sándor lakótelep) és a Templom-halom.

A kataszteri térkép **keleti** részlete: a városközpont keleti fele, a Röktönváros, az Alsó nyomás keleti részén lévő szélmalomok és a Kálvária.

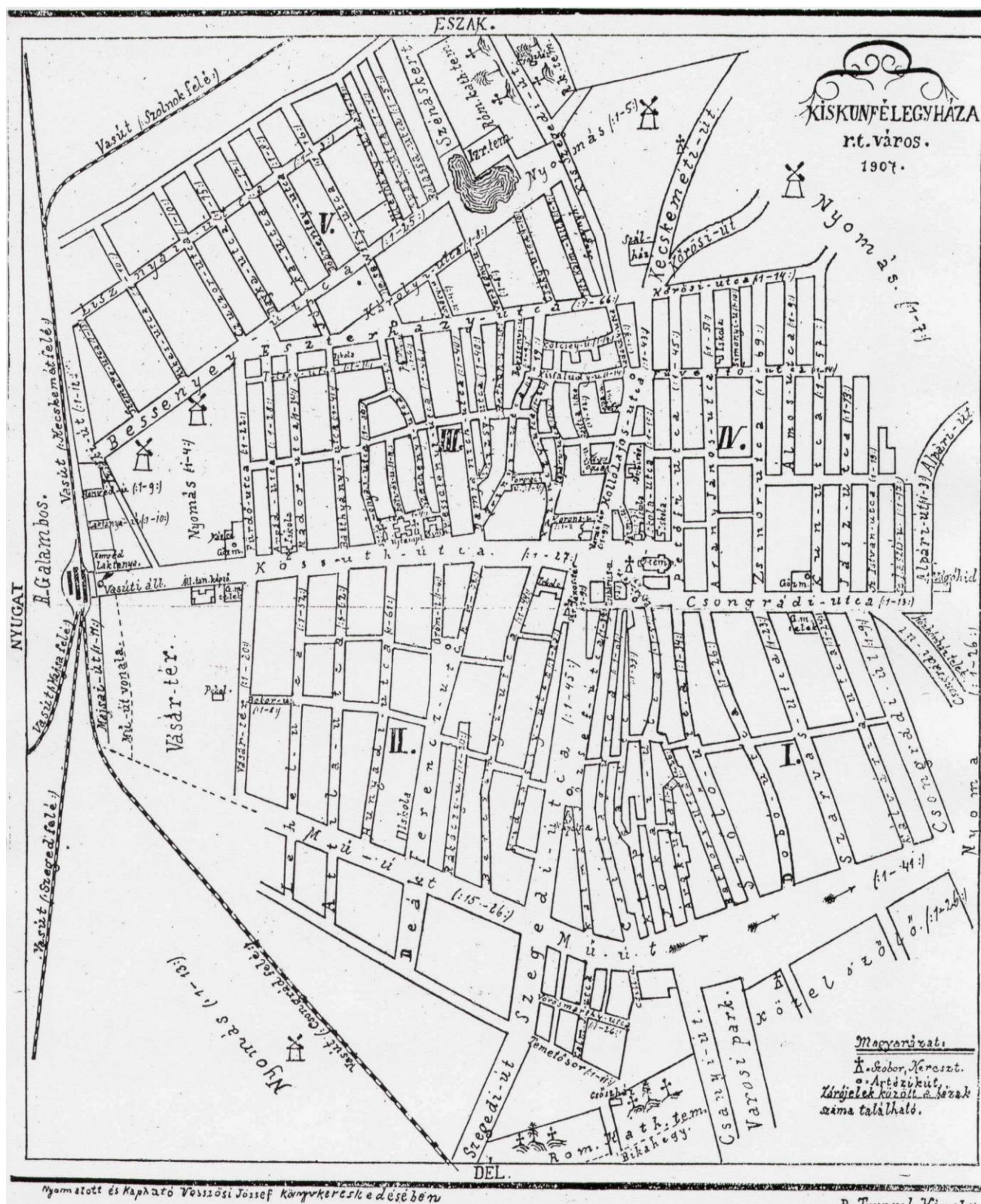
A kataszteri térkép déli részlete: a Szegeci országút déli része, az Alsótemető, az Alsó nyomás déli részén lévő szélmalmok, az új gőzmalom és a Bikahegy.

A kataszteri térkép **nyugati** részlete: a vasút és az állomás (Indóház), a honvédlaktanya, az Alsó nyomás nyugati részén lévő szélmalom (köztük van a kórház telkén *in situ* egyedülként fennmaradt példány), a gőz- és a hengermalom, valamint a tanítóképző.

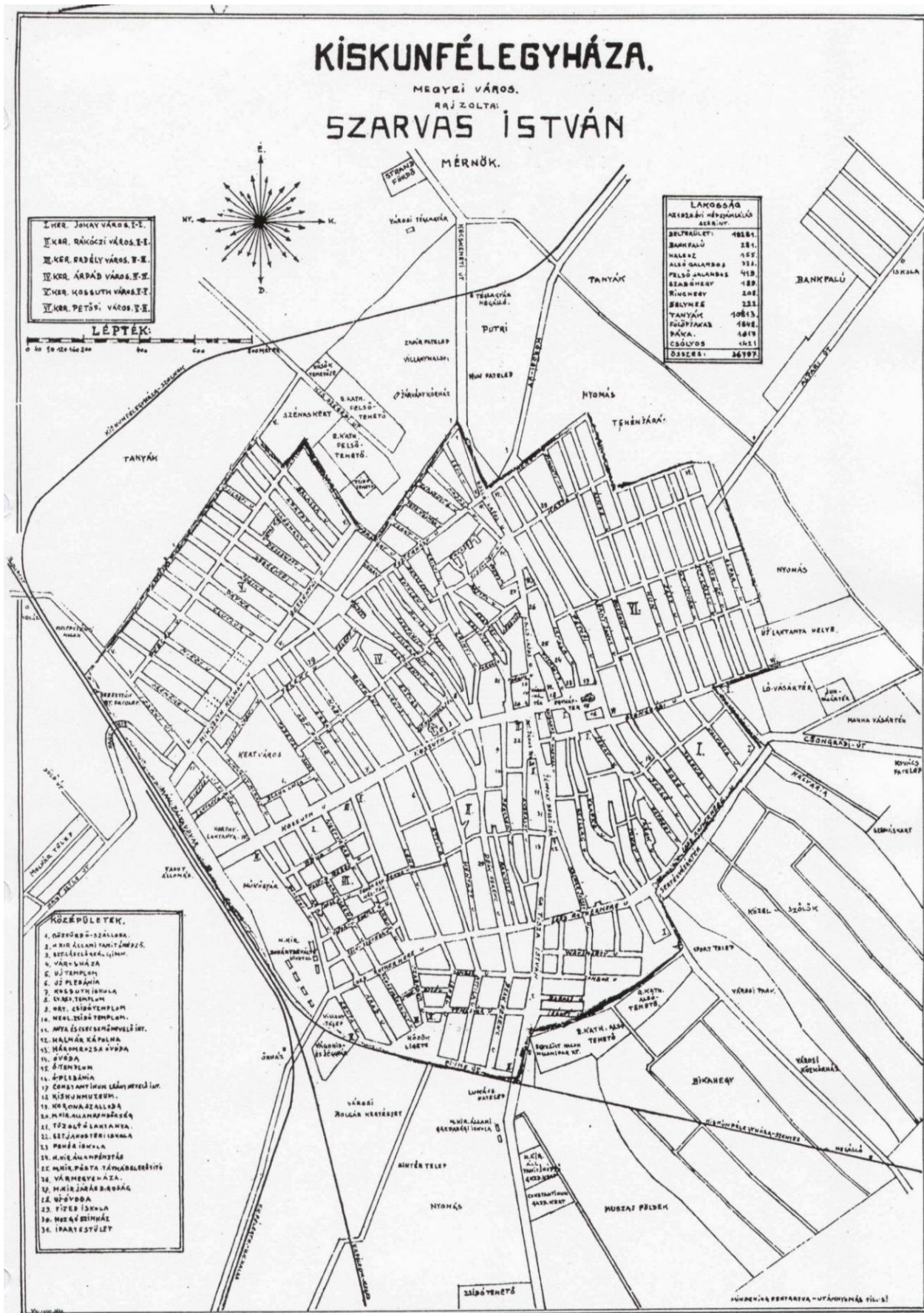
Bedekovits Lőrinc (jászkun kerületi mérnök) részletes belterületi térképe, 1880-as évek eleje. Jól látszik az utcák fésűs beépítésének általános volta; mindössze a központ és a főutcák közelében jelentek meg a fordított helyzetű (utcavonalon álló) épületszárnyak.

Trungel Károly 1907-ben fölvelt térképe a házak számának utcánkenti föltüntetésével.

Szarvas István 1928/1929. évben fölvetett térképe a telekbeosztás föltüntetésével.

Szarvas István 1929 körül összeállított térképe a középületek, a hat kerület, valamint a lakosság számának megoszlás szerinti feltüntetésével.

Szarvas István 1929 körül összeállított térképe a középületek, valamint a tervezett nyolc munkástelep feltüntetésével.

Kiskunfélegyháza napjainkban.

A belváros területi és városképi fejlődése Fekete János két kiadásban publikált kutatásai alapján

A kijelölt belterület térszíni formájában a budai-szegedi országúttal nagyjából párhuzamosan, **északnyugat-délkelet irányban futó dombhátak és vízfolyások rendszere**. A telepesek ezeket a térszíni alakulatokat – változtatás nélkül – használták fel lakóházaik elhelyezésére. A budai-szegedi és a bajai-csongrádi utak metszésében három irányban **tölcsérszerűen kiöblösödő, piacként szolgáló útszakasz** körül alakult ki a mai **városbelső** térrendszere. E tereket övezően helyezkedtek el a város és környékének életét meghatározó és segítő, különféle intézmények, az ipari, kereskedelmi, vendéglátó stb. egységek. A természetes külső körülmények folytán viszonylag rendezett településmagból nagyobb, erőszakosabb beavatkozás nélkül még a 18. században sikerült a máig is fennálló utcarendszert kialakítani (melyet szerencsére a legutóbbi fél évszázad város-szisztematizálása sem tett tönkre). **1775:** tanácsi rendelet értelmében építeni csak a tanács által kijelölt vonalra lehet; **1806:** előzetes engedély nélkül a továbbiakban a „*leg kisebb Fal*” sem volt építhető.

A *Kiskun Kapitányság* székének és bíróságának **1753.** évi idehelyezése erősítette Félegyháza **központi szerepkörét**, és arra készítette az önkormányzatot, hogy az új helyzet feladatának megoldása érdekében a városképző erőket ütemesebben fejlessze és erősítse. A **városias népelemek** – iparosok, kereskedők, tanárok stb. – letelepítésével a település vezetői tudatosan erősítették a városiasodás folyamatát.

A sajátos telekkiosztások tükrözték a lakosság lakás- és gazdálkodási igényeit. Az **elnyúló, keskeny lakótömbök** egy sor telekből álltak – így két oldalról megközelíthetők voltak. Szabályozott méretük átlagosan 312 □öl (26x12 öl). A lakóépületek a telek nyugati végén, az északi szomszéd telekvonalára épültek. A főépület folytatásában, a telek keleti végén kaptak helyet a gazdasági épületek. Ez a beépítési mód biztosította a telek és a lakás legjobb napfényellátottságát. A város sajátos viszonyainak következtében a telkek a későbbiekben rendezetlenül osztódtak; az egysoros utcák kétsoros utcává fejlődtek. Ennek eredménye, hogy a 18. századi utcák nyugati oldala kevésbé mutat egységes utcaképet, mint a „napnyugatra néző”, keleti oldal házsora. Az 500-600 m hosszú lakótömböket jellegzetes névtelen **gyalogközök** szakítják meg.

A beépítési módra általánosan jellemző volt a véggel nyugatra tájolt, téglalap alaprajzú, **háromosztatú** (szoba+pitvar+kamra) **lakóház**, amelyhez gazdasági épületek csatlakoztak, később külön kerített gazdasági udvarral. A legfontosabb építőanyagok a helyben található agyag, fa, nád. Csak **középületek** épültek szilárdabb, időtálló anyagból (tégla, réti mészkő, zindely, később cserép). Az alap- és szigetelés nélküli, vertfalú házak tömege nőtt így bele hosszú időre a városi keretbe (1774) anélkül, hogy a település a városi jellemzőknek (út, járda, vízellátás, csatorna stb.) birtokában lett volna.

A **18. század végén** telket általában négyévenként osztottak. („*Várjon az Instáns az időre, a' midőn új Ház sor fog kezdődni, és akkor jelentse magát*” – 1798.) A telkeket az időben még **soronként** osztották. (1812-ben a tanács bizottságot küldött ki „*a város felső részén leendő Uj Sornak ki hasítására*”.)

Mind a városmag kiépítése, mind az ütemesen fejlődő népesség telek-, illetve lakásigényének kielégítésére a **tervszerű telekosztás a 19. század elején** indult el; az utóbbi esetén a lehetőségek határáig takarékoskodtak az élőföldekkel. A soros telekosztást 1825 körül váltotta föl a **tömböket** s általuk egyszerre több utcát érintő telekalakítás. A még így is kielégítetlenül maradt telekigények eredményezték a két utcára néző telkek sokáig tiltott megosztását.

A város terein és négy főutcáján ugyancsak a 19. század első évtizedeiben kezdődött meg a **földszintes, városiasodó lakóházak** építése; jellemzőek voltak a fésűs beépítésű, belső árkádos, többszattú polgárházak; ennek szép példájaként maradt fenn hosszan a Dr. Holló Lajos u. 5. szám alatti *Endre-ház*.

A **19. század közepétől a városmagban** a házakat – utcavonalra történő „meggörbítésükkel” (**kifordításukkal**) – urbánus jellegű, földszintes, **zárt sorba** rendezték. Így változatlan telekosztás mellett megnövekedett az utcára néző, értékesebb épületrész, s így nagyobb tere nyílt a díszítésnek: a vagyoni állapot megmutatásának a homlokzaton. Ezzel az építési móddal lehetővé vált földemmel védett kapubejárat (**szárazkapu**) létesítése is. A jellemző példák elsősorban legtovább a négy főutcán, valamint a Gorkij utcában voltak láthatók. Jelenleg is meglévő, mezővárosi polgárházak a Szent János tér 2., 3., és 4. szám, valamint a Petőfi Sándor u. 7.

Az építési előírások betartásában, a városkép és a közterületek védelmében jelentős szerepet töltött be az **1857-1860 között**, majd **1865-ben** újjáalakult **Szépítő Bizottmány**. A kerülettől feladatult kapta a város föltérképezését, szakértő föltérképezését, valamint a város **díszének előmozdítását**. **1873-ban** a *Jászkun Kerületek* törvényhatósága **építési szabályrendeletet** alkotott, mely többek között előírta ezen – a városképet felelős – szakmai szervezet működését. A **Szépítő Bizottmány** munkálkodásának, egyúttal az utcavonalak kesztyűs kézzel történő szabályozásának példája 1869-ből (volt Malom, ma Báthori utca): „*azon utza oly rendetlen, hogy az egész utza szabályozása lévén kívánatos*”; a tanács a háztelkek lehető kímélése mellett rendelte el a szabályozást: „*ha bár eképen az egész utza zsinór egyenes nem lenne is, ... még is egy kevésé megtörve idővel tűrhetőleg rendezetté fog válni*”.

Az **1870-es években** gyakori és kedvelt polgárházforma lett az utcavonal mentén emelt, olyan fordított épület, melynek csak keskeny, személyközlekedésre szolgáló kapubejárata nyílt az utcára. Ennek a módnak természetesen alapföltétele volt a **két utcára szóló telek**. A négy főutcán és a tereken kívül a Jókai, a Pázmány, a Zrínyi utcákban találhattunk példákat. Ugyanezen időben kezdődött el az **emeletes polgárházak** emelése is, melyek – földszinti részükkel – az **üzlethelyiségek** iránti, egyre erősödő igényeket hívtak kielégíteni. Ezek a városmag jelenlegi képének is meghatározó elemeiként – a Kocsis-ház (Korona u. 2.) kivételével – a Kossuth Lajos utcára tömörültek (*Szarvas-ház, Kiss-ház, Molnár-ház, Bányai/Bánhidypalota* stb.) Számottevő városképpalkotó szerepük lettek az egymás után születő, jelentős feladatot ellátó középületek, valamint az ipari üzemek.

A **belterület** első jelentős, átfogó **szabályozása 1887-ben** látott napvilágot. Kimondotta, hogy a következő évben készüljön el a település **kataszteri térrajza**. Részletesen szólt a belsőségek rendezéséről, a szabályozási vonalak és nívók kijelöléséről; az utcák legkisebb szélességét 12 m-ben állapította meg.

A századforduló táján nagy városrendező munka folyt a városközpontban a közterületek és a közművek terén: a központ utcáinak és tereinek kikövezése, járdaépítés, terek föltöltése, nagy vizesárok befödése, földött csatorna építése, artézi kutak fúrása, villanyszolgáltatás.

A **19. és még a 20. században** is a **városias mag** kiépítése és korszerűsítése volt az elsődleges cél. A **külső kerületekben** a **fésűs beépítési mód** egyeduralkodó volt sokáig. A két háború között a lakóházakat sok esetben az ereszaljak beépítésével bővítették (**gang**); ezen udvari traktus utcai homlokzatát – a módosabb, fordított házakat imitálendő – az eredeti főpárkánnyal egy szintbe hozták. Emellett elkezdtek az utcavonal menti, valódi, fordított helyzetű épülettoldalékokat is építeni. A két világháború közötti évtizedekben számos korábbi, eklektikus lakóház homlokzatának **art deco**

modorú átépítésére került sor a jelentős számú, új építkezések mellett, ami jól mutatkozik a jelenlegi városképben. Visszatérően ismétlődnek a hasonló homlokzatképző elemek, motívumok és anyagok, sőt szépen nyomon követhető az ugyanazon mesterek munkái (vakolatmustra, nyílászárók). Általánosnak mondható, hogy a fordított lakóházak tetejét a szomszéd felé lekonyították, míg a saját telek irányában – a bővítés lehetőségét meghagyva – a nyeregtetőt oromfallal zárták a ház nyílás nélküli bütöjén.

Az **1950-es évektől** kezdve a kedvezőtlen telek-kihasználású, szabadon álló, **sátortetős lakóházak** váltak uralkodóvá. A központhoz ténylegesen szervesen kapcsolódó falusias övezet csak az **1960-as évektől** kapott olyan létesítményeket (villany, víz, út, járda, iskola, üzlet stb.), amelyek fölhasználásával ezek a városrészek is a városiasodás irányában fejlődhetnek.

A lakásszám erőteljes növelését az **1960-as évek elejétől** – az addig általános földszintes beépítésről – ugrásszerű váltással, a megszokott városképet erőteljesen megváltoztató, négy-tízemeletes, **lakótelepi és lakótömb-kiegészítő építkezésekkel** valósították meg. A szocialista iparosítás és középület-építés sem kímélte a történeti értékű városképet.

Sajnálatos módon elég gyakran került sor a közelmúltban a homlokzattól idegen **nyílászárócserére**, nem egy esetben a védett épületek esetén is.

A város belterületének növekedése:

- ❖ **18. század vége:** várost nyugatról a Hunyadi és a Lónyay; keletről a Blandina nővér és az Arany János; északról a Bercsényi utcákkal; délről a Halasi és a Szentesi utakkal lehet körülhatárolni.
- ❖ **1801-1815:** első ütemben– utcánkénti mennyiségekben meghatározva – a mai **Blandina nővér, a Bajcsy-Zsilinszky Endre utca, a Csongrádi út és a Szentesi út által határolt tömbben**, valamint az új keresztutcák mellett osztott telkek;
- ❖ **1810-1824:** az **Arany János, a Szent Imre herceg és a Kun utcák**; ezzel a belterület keleti irányú fejlesztési lehetősége a *Füves-tó* és a *Szőke-tó* miatt jó időre lezárult;
- ❖ **1815-1830:** a város déli részén, átlépve a történelmi belterület határát, az I. tizedi nyomás területéből **Újváros** - a Szegedi út, az Alsótemető, a Jókai utca és a Szentesi út által határolt terület (az Ény-DK irányú utcákat meghosszabbították, továbbá két új keresztutcat létesítettek);
- ❖ **ugyanebben az időben** kezdődött a belterület nyugati határának kimozdítása: a mai **Ady Endre, Árpád, Holló Béla és Batthyány utcák**;
- ❖ **1815-1850:** a II. tizedben az országos vásárteret nyugatra tolva az **Attila, Horváth Zoltán és Dózsa György utcák**, valamint egy keresztutca (Bokor utca) és két gyalogköz;
- ❖ **1857:** a város **nyugati** irányú fejlesztése összefüggött a budapesti-szegedi vasútvonal megnyitásával; akkor egyelőre lezárta a vásártér és a beépítésre még alkalmatlan, vízállásos területrész;
- ❖ **1850 után:** a házhelyparcellázás végleg kilépett a belterületből, és a **nyomási földeket** vette célba;
- ❖ **1855-1900:** a városfejlesztés számára most már **északon** kerestek területet; az **újabb Újváros** – az Izsáki út, a Mikszáth Kálmán utca, a Bercsényi utca, a *Szalmáskert*, a *Cigány-tó* és a *Rabok tava* által határolt terület, mely magába foglalta a *Városföldet* is; a déli nyomási *Újváros* helyett ezt kezdték hasonlóan nevezni;
- ❖ **19-20. század fordulója:** a város keleti részén lecsapolták a *Füves-tót* és a *Szőke-tót* kórháztelek kialakítására; mivel a kórházépítés elmaradt, az **1920-as években** erre a kb. 30 holdnyi területre helyezték a vásárteret a belterület nyugati széléről; az **1950-es években** – a vásártér újabb áthelyezésével – a területet parcellázták, s jellemzően sátortetős házakkal beépítették;
- ❖ **1926-1929:** a kertváros jellegű **Erdélyváros (Tisztviselőtelep)** a régi vásártér helyén;

- ❖ **1920-as évek/1932:** **Rokkantelep** az előbbi közvetlen szomszédságában; a Szentesi út, a csongrádi vasút, a Csólyosi út és a Horváth Zoltán utcák által határolt területen a hadiözvegyeknek és a hadirokkantaknak 77 ingyen házhely;
- ❖ **1920-as évek:** **Röktönváros** vagy **Bánomváros** a Kun utca és a Liget utca közötti, kubikgödröktől átszabdalt, mély fekvésű területen (öt utca és három keresztutca), az 1907 előtti években osztott telkeken, azonnali beépítési kötelezettséggel;
- ❖ **1930-as évek:** **Bankföld, Bankfalu** – a *Félegyházi Öreg Takarékpénztár* az alpári út mentén, a várostól 1,5 km távolságban levő földjén már 1911-ben parcellázott; a telep csak jóval a világháború után kezdett városrészé válni; (a terület fejlesztésének lendületesebb szakasza majd az **1960-as évektől** jött el, **1977:** családi házas beépítési program);
- ❖ **1941:** **ONCSA-telep** a *Molnár-féle villanymalom* mellett; a Dr. Holló Lajos, a Károlyi Mihály utca, a Kisszegedi út és a *Fölsőtemető* közötti, 14 holdas városi telken 22 új lakóházakat kaptak a belvíz miatt károsult, sokgyermekes családok az *Országos Nép- és Családvédelmi Alapból*;
- ❖ **1947:** képviselőtestületi döntés **házhelyosztásokról**
 - ❖ a sertésvásártéren a Szentesi út déli oldalán;
 - ❖ a lóvásártér föltöltött részén a Bajcsy-Zsilinszky Endre utca és a Csongrádi út között;
 - ❖ a volt sporttelepen az Alpári úton;
 - ❖ a Körösi utcának a Tanyasori útig való meghosszabbítása által bezárt területen;
 - ❖ a *Fürdő* körüli telkek a Fadrusz János utcában és az Ady Endre utca nyugati házsora;
 - ❖ a *Viktória-malom* körüli területen a Szegedi út déli részén;
 - ❖ a régi malommal szemben lévő telkek a Kossuth Lajos utcában, a Dózsa György és a Dankó Pista utcák között (honvédtiszti házak);
 - ❖ *Kiss Gizella* tanítónő területén az Izsáki úton (**Kiss Gizella-telep**);
- ❖ **1945-1960:** könnyen kialakítható területeken kisebb csoportos családi házak
 - ❖ a *Közelszőlő* alján, a Szentesi úton;
 - ❖ a kórház környékén a Fadrusz János, Liszt Ferenc, Mikszáth Kálmán, Munkácsy Mihály utcákban;
 - ❖ az *Alsótemető* szélén;
 - ❖ a Szegedi út déli szakaszán;
- ❖ **1950-es évek:**
 - ❖ *kékház* a Kossuth Lajos utcában;
 - ❖ a *Bányászati Berendezések Gyárának* emeletes szolgálati lakásai a Móra Ferenc téren;
- ❖ **1960-as évek elején:** lakótelepi és lakótömb-kiegészítő építkezések
 - ❖ **Jurinovics Miklós-telep** (ma **Városkert**), a csongrádi vasút, a Csólyosi út és a Szegedi út között, új családi házas lakótelep;
 - ❖ **Kiss Gizella-telep** a Kossuthváros északi peremén;
 - ❖ a Kossuth Lajos utca és a Majsai út közötti, laza beépítésű, új lakótelep;
- ❖ **1966:** **Móraváros**, többszintes társas- és családi házak a belterületbe akkor bevont területen; utcái is abban az esztendőben kaptak elnevezést;
- ❖ **1970-1972:** a Majsai úti, többszintes **lakótelep**;

- ❖ **1970-es évek** első fele: tízemeletes házak **tisztalakások** számára a Kossuth Lajos utca páros oldalán (Attila utca);
- ❖ **1977:** a **Bankfalu** családi házas beépítési programja;
- ❖ **1978:** **Petőfi-lakótelep** a Körösi út mentén, a *Putri* helyén, 1975-ben fejezték be a tereprendezést a tízemeletes lakóházak számára;
- ❖ **1991:** a **Bikahegy** városrész családi házas fejlesztése szervezési nehézségekkel, a fedezethiány nyomasztó gondjaival új szakaszba lépett; utcáit is az évben nevezték el.

Telepszerű beépítés a Kiss Gizella-telepen: sátoztetős „kockaházak” a Radnóti utcában és környékén, valamint négyemeletes munkásház-csoportok a Dajka utca környékén.

Egységes tömegű családi házak sora a Dessewffy utcában és környékén a közelmúltból.

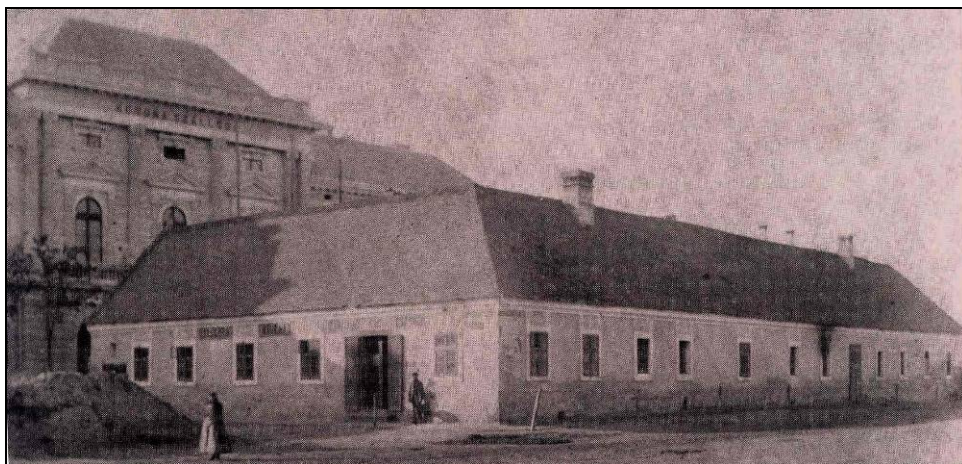
18. századi lakóház ívpillérsoros tornáccal (a Petőfi u. 11. helyén; 1920-as évek).

Fésűs beépítésű, mezővárosias lakóház a jellegzetes kötött deszkakapuvál (1908).

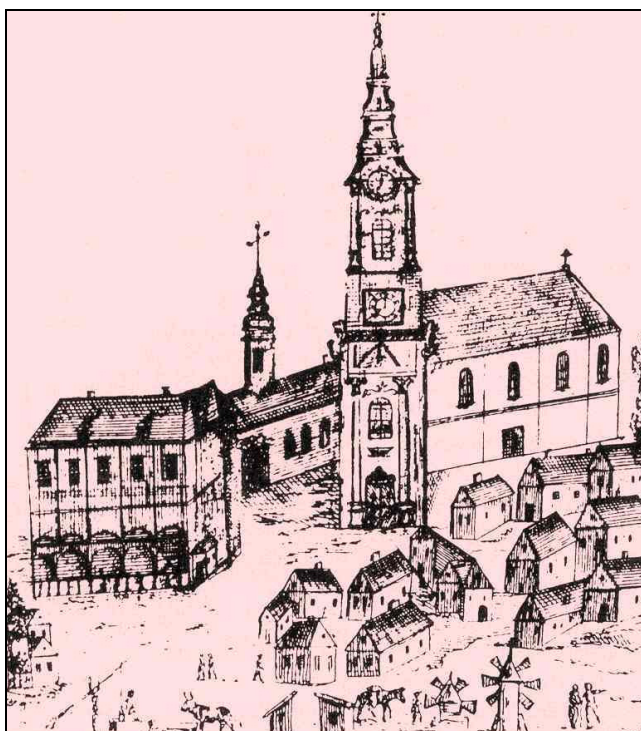
A Kossuth utca elegáns, emeletes, városias palotái (1910).

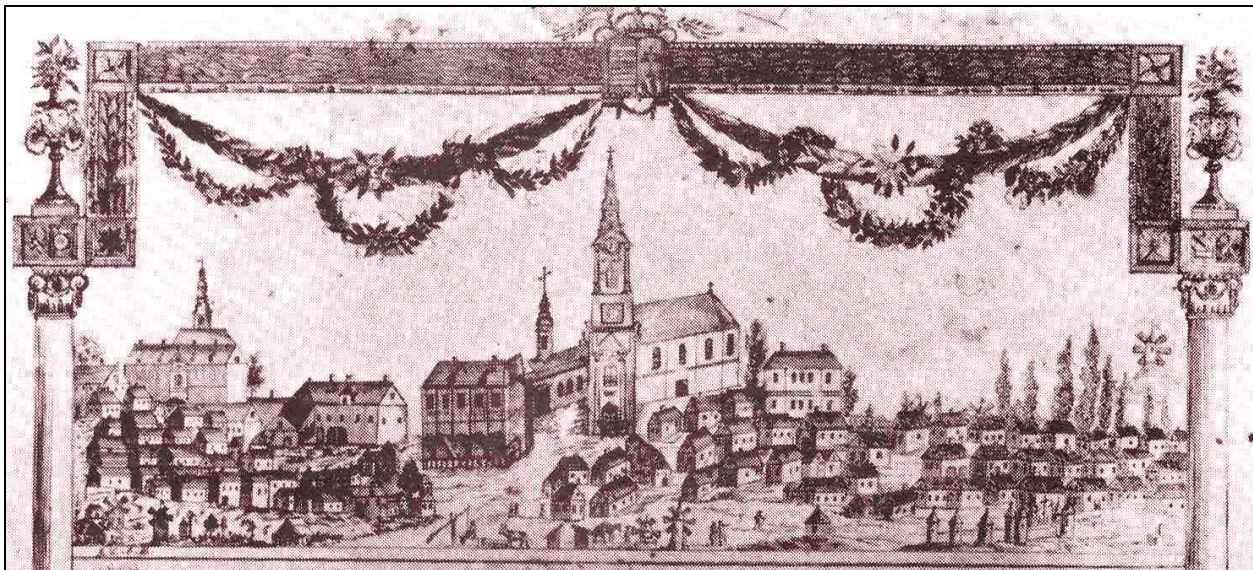
A Duttyán; mögötte már áll a Korona Szálló1 (1886-1888 között).

A Kiskun Kapitányság székháza, 1876 után királyi járásbíróság (1910).

A városközpont elsőrangú épületei: a görögház, iskola, ótemplom (a 19. század eleji veduta részlete).

Veduta (19. század eleje). Jól látható, ahogy a középületek kiemelkednek a környező, földszintes lakóházak közül.

A régi, 1823-ban emelt városháza, előtte piacozókkal (1900 körül).

A régi városháza és a Korona Szálló (1910).

Szélmalomok a város körül a 19-20. század fordulóján.

Mednyánszky László Félegyházi szélmalomok című tus- és ecsetrajza, melyen jól látszanak a félig földbe süllyesztett molnárházak is.

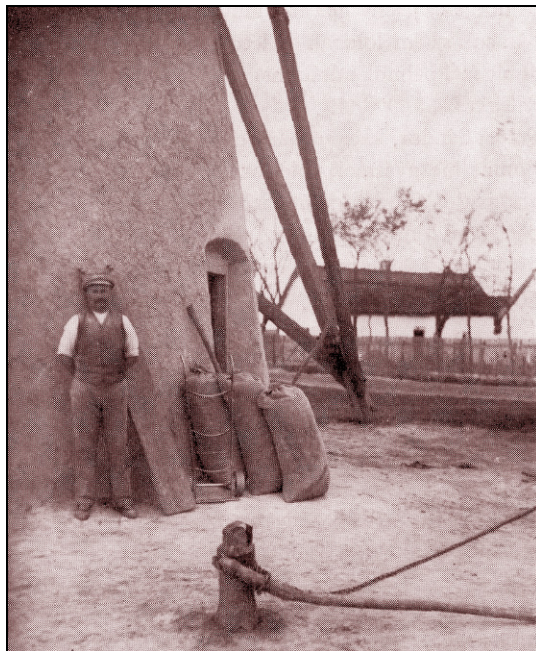
Négyvitorlás szélmalom (1911).

Régi típusú, hatvitorlás, alulhajtós szélmalom a fordítógerendával (1911).

Tégla szélmalom az 1890-es éveken.

Pajkos Szabó József szélmalma a Csongrádi út mellett (1911).

A Tompai-féle szélmalom a Kőrösi út mellett (1910-1920 körül).

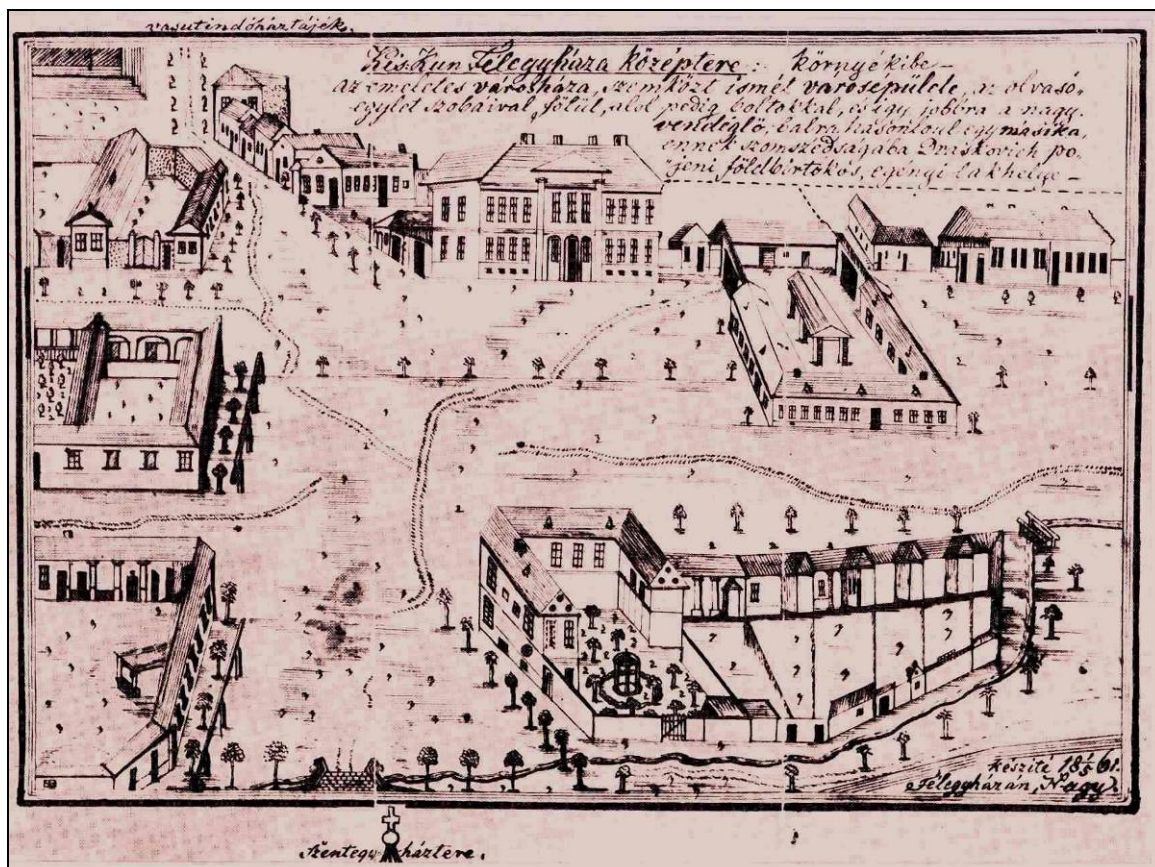
Azonosítatlan, pusztuló szélmalom (1915-1920 között).

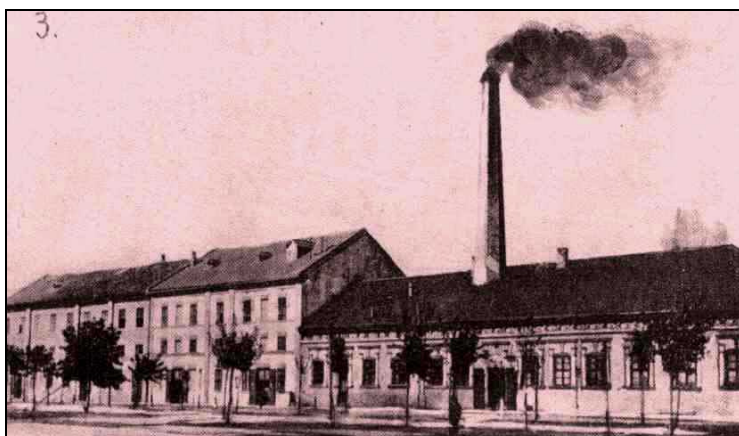
A Kürtösi-féle szélmalom. A kórház telkén in situ egyedülként, körülépítetten ma is áll.

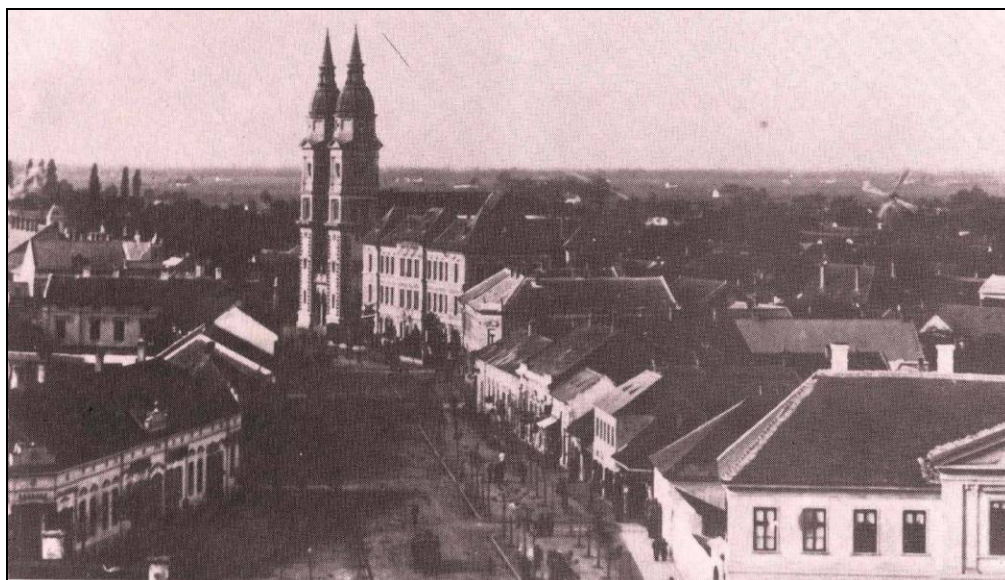
Lakóházzá átalakított szélmalomok, a jobb oldali képen a Kun utca környékén (1910-es évek).

A városközpont: a Hattyú, a városháza, a Duttyán és háttal a görögház (1861).

A Kossuth utca: az első gőzmalom és gőzfürdő; valamint a Hattyú, az új templom és az épülő, új városháza (1910).

A Kossuth utca az újtemplommal és a gimnáziummal a 19-20. század fordulóján.

A belváros madártávlatból a Bankfaluvál, illetve a Petőfi-lakóteleppel.

A leglényegesebb értékvédelmi problémák és feladatok

A 2007. évi örökségvédelmi hatástanulmányunkban javasoltak alapján a fent nevezett rendelet révén sor került a helyi védelem jelentős mértékű kiterjesztésére a településre **jellemző építészeti típusok** védelme, ezáltal a településképi sajátos, egyedi jellegének megőrzése érdekében.

A város egészében, de **a helyi védelem alatt álló területen** különösen ajánlott az akkori tanulmányban összegyűjtött, **tipikus félegyházi elemek alkalmazása**. Az építészeti minőség garantált megőrzése, illetve érvényesítése érdekében elengedhetetlen a helyi védelem alatt álló területen a **főépítési egyeztetés** és annak betartása. A helyi védelem ügyének a város polgárai között történő elfogadtatásához és működtetéséhez két nagyon fontos dolog szükséges:

- ❖ egyrészt a **pénzügyi támogatás** biztosítása, amely ha nem túl bőséges is, már létezésének tényével elősegíti az ügy szolgálatát;
- ❖ másrészt az ügy szellemiségéről – egészéről és részleteiről – a különböző médiumokon keresztül történő, hatékony **tájékoztatás**.

Az épített örökség helyi védelmének szabályait és a védett objektumok listáit Kiskunfélegyháza Város Képviselő-testületének - a 2/2013. (II.15.), a 18/2015 (VI.01.) és a 19/2016. (V.05.) önkormányzati rendeletekkel módosított - 39/2011. (XII. 01.) rendelete foglalja magába.

A 2007. évi tanulmányunkban az akkor érvényes helyi értékvédelmi rendeletben foglaltak néhány pontosításra szorultak, melyek közül egy továbbra is aktuális:

- ❖ a **Béke téri Fájdalmas Krisztus-szobor** országos műemléki védelem alatt áll, ezért a helyi védelem listájáról törlendő.

Ehhez hasonlóan kell eljárni az azóta – 2009-ben országos műemléki védelem alá helyezett **Szent Család szobor** (Kossuth Lajos u. templom előtt) esetén is.

A rendelet mellékleteit képező, említett listák – az itt említetteken kívül is – több helyen pontosításra, kiegészítésre szorulnak, amihez az alapot a jelen tanulmányban igyekszünk megadni.

Szomorú köteleességünknek teszünk eleget, amikor megemlékezünk az – éppen a jelen tanulmány összeállítása alatt – elbontott óplébániáról. Sajnálatos, egyben érthetetlen, hogy Félegyháza mai lakói ennyire nem kötődtek és nem tartották fennmaradásra érdemesnek azt a papi lakot, amelyet a várost 1743-ban újraterlepitő elődeik emeltek 1755-ben - közvetlenül az ideköltözésük után -, az ótemplom építését (1744-1752) követően. Sajnálatos, hogy a

hitgyakorló elődök ezen - hitgyakorlásukat szolgáló - épületének közel sem volt akkora becsülete, mint az ugyancsak az elődök hitgyakorlásának csak több évtizeddel később emléket állító Nepomuki Szent János-szobornak.

Mindezekhez ráadás, hogy - az előbbi, súlyos helytörténeti tényeken túl – önmagában is unikális jelentőségű volt - nemcsak Félegyházán, hanem az Alföld egészén – az, hogy egy ilyen korú lakóház napjainkig fennmaradhatott, mivel általában csak viszonylag gyorsan pusztuló építőanyagból tudtak lakóházakat építeni. Az óplébániát nyilván valamivel jobb minőségű anyagokból emelték (többek között a Templom-dombon állt, középkori

templom köveiből), és fennmaradásával szintén unikális módon megőrződött a ma már igen ritkaság számba menő, szabadkéményes konyha az égetett téglából mívesen rakott, dongaboltozatok közötti, tágas kéményével (amit még volt szerencsém látni). Sovány vigasznak tartom, hogy a bontás révén sikerült kinyerni a falakból a középkori templom köveit, melyek egy még álló, értékes épület helyett így bekerülnek egy elzárt, zsúfolt, mázeumi raktárba.

A kert keleti határával párhuzamosan állt az egytraktusos, földszintes, nyeregtetős épület, melynek udvari homlokzata előtt hagyományos módon pilléres, mellvédes tornác húzódott, melynek déli, beépített végén vasrácsos ablakok nyíltak. Itteni bütiójének oromzatába kisméretű szoborfülke mélyült. Az óplébániát 1787-ben még bővítették, majd az új épület elkészülte után (1815) cselédházként, illetve fészkerként használták.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1958-ban (!) - már a legeslegelsők között, az ótemplommal közös határozatban – védetté nyilvánította a két, történeti értékű plébániaház közül csak az óplébániát nyilvánvaló országos műemléki kvalitását értékelve. 1974-ben helyreállították.

A szükséges és a védettségénél fogva elvárt, gondos karbantartás folytatólagos elmulasztása miatt a 2009-re rossz állagúvá vált óplébániát a Képviselő-testület még 2013-ban nevesítetten fölvette - A magyar nemzeti értékekről és hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény 3. §-a alapján – létrehozott Települési Értéktárba.

Ennek ellenére és ezzel szemben a következő évben, 2014-ben ugyanaz a Képviselő-testület – „támogatásként” – 600 ezer forinttal hozzájárult az „óplébánia műemlék épülete életveszélyes állapotának azonnali elhárításához”, ami valójában az épület konyhán kívüli részeinek elbontását jelentette. Mindeközben a műemlékvédelmi hivatal akkori jogutódja az egyház kérésére - visszavonva a még kiállított helyreállítási kötelezést – törölte az óplébánia országos védelmét. Az épület maradék részének elbontására f. év nyarán sor is került. Az épület „bűne” az volt, hogy fala kifelé dőlt; ennek ilyen „megoldása” – korunk technikája mellett –, ráadásul egy ilyen történeti és helytörténeti értékű épületnél nem lett volna szabad, hogy a teljes elpusztítást hozó végkifejlettel járjon. Ezáltal Kiskunfélegyháza és egyúttal a nemzet öröksége is visszafordíthatatlanul szegényebb lett!

A város fejlődésének velejárója a beépítés intenzitásának folyamatos fokozódása. Ennek meglehetősen kíméletlen megnyilvánulása, hogy egymás szomszédságában állnak a fő utca (Kossuth Lajos u.) négyemeletes épületei és a betorkolló mellékutcák hagyományos, több esetben ráadásul védett, földszintes lakóházai. A szabályozási tervben ezt a jelenséget különös figyelemmel és érzékenységgel kell kezelni a folyamatos, **nem bántó léptékváltás biztosítását** szem előtt tartva. (A megelőző évtizedek e téren tanúsított érzéketlenségének nyomait sajnálatosan sokáig kell még elviselni.) A többi között példának okáért megemlíthető az Ady Endre utca eleje is: a Kossuth Lajos

utca sarkán álló, négyemeletes épület árnyékában – egy alagsor+F+1+beépített tetőterű épületet követően – már a hagyományosan földszintes lakóházak sora húzódik. Hasonló módon, a Zrínyi utca elején az egyik oldal földszintes beépítésével a túloldal hatalmas, négyemeletes tömbházai néznek szembe.

Az **intenzív és általában igénytelen minőségű beépítés átgondolatlan megvalósítása** a városképi védelemre méltó, értékes utcákon és tereken számos helyen okozott sérülést, melyek szerény gyógyítása meglehetősen körülményes, de a rendelkezésre álló eszközök alkalmazására mindenképpen ajánlatos lenne. Ezen intenzív beépítést jól jellemzi a Batthyány utca felőli látvány, melyben igencsak eltörpül az eredetileg monumentálisnak épített *újtemplom*. A tömbházakat kísérő garázssorok látványa szintén városképileg kellemetlen és elfogadhatatlan például az Attila utca elején. Ezen sérült utcakepeknek legalább a némi javítására rendelkezésre álló eszközöket mielőbb alkalmazni szükséges a sivárság enyhítésére.

A helyi védelemhez tartozóan – a 2007. évi tanulmányunkban javasoltak szerint – megvalósult a **helyi területi védelem kiterjesztése** a Kossuth Lajos utca mentén, a vasútállomás irányában; fő elemi rajta kívül a *Fürdőszálló* a *Hősök ligetével*, a volt tanítóképző (ma gépészeti szakközépiskola), valamint a *Tisztviselőtelep* jellegzetes villáival. E bővítés részét képezi a városképileg meghatározó jelentőségű *vasúti allé* teljes vonala az utóbbi évtizedek durván stílusidegen épületeinek homlokzataival – a védelem révén megelőzendő legyen az utcakép további rongálása, illetőleg lehetővé váljon esetlegesen javítása (reurbanizáció).

Minderre azért is sürgetően szükség volt, mivel folyamatosan zajlik a **Kossuth Lajos utca fölüljítására**, valamint továbbra is terítéken szerepel a régóta üresen álló *Fürdőszálló* sorsának rendezése.

Javítandó városképi állapot, hogy mind a *Fürdőszálló*, mind a *vasúti allé* (Kossuth Lajos utca) lezáró **vasútállomás** esetén hiányzik a mindkét esetben építészetileg értékes épület **rálátásának lehetősége**; a vizuális tengely sajnálatos módon mindkettőnél csorbát szenved. A vasútállomásnál ehhez járul még az is, hogy a **gyalogosok által való, tényleges, működő megközelíthetősége** sem megoldott. A *Fürdőszálló* előtt eredetileg volt, stílusos, barokkos tengelyt szépen mutatja a *Levéltár* kutatószobájának szemközti falán lévő látkép; természetesen ezen tengely teljes értékű visszaállításának útjában áll 1941 óta az első világháborús hősi emlékmű. A különleges tömegű *Fürdőszálló* azonban messzemenően megérdemelné, hogy – a megmaradt lehetőségek között – rekonstruálást nyerjen a rálátást biztosító, egyben a stílusának föltétlen részét képező, vizuális tengely.

A Kossuth Lajos utca hosszán ajánlatos a **közvilágítási** lámpatesteket tartó, az utcához méltatlan, igénytelen megjelenésű **tartóelemek** cseréje. Értékelendő, hogy hatóságilag igyekeztek szabályozni a tömérdek cégtábla és reklám mindent elborító árját, és ezeket – **megállítótáblák** módjára – csokrokba gyűjtötték. A táblák parttalanul esetleges kihelyezéseinél nyilvánvalóan sokkal jobb megoldást jelentenek, azonban sűrű és tarka megjelenésükkel még így sem tudnak az allé eleganciáját fokozó mikroarchitektúra körébe tartozni.

A Kossuth Lajos utcát érinti az **újtemplom** frissen rendezett **kertje**. Sajnálatos, hogy a nemes szándék nem az igazán kiérlelt, a templom minőségét követő formavilágot és anyaghasználatot teremtette meg. Ugyanazon költségből – az esetleges formák és a helytől idegen anyagok helyett – egy jóval átgondoltabban, igényesebben összeállított kertterv is megvalósítható lett volna. A templom mögött bal felől álló épületek, köztük az 1974-ben épített **plébánia** nem igazán illeszkednek a templom által determinált környezetbe; a **Szent István tér 2.** számú, koros saroképület homlokzatát pedig sajnálatosan lesimították.

A *vasúti allé* kapcsán megemlítené a **pavilonok** kérdése. Egy történeti belváros képét erősen rontja a Kossuth Lajos u. 10. – Hunyadi János utca sarkán álló, igencsak igénytelen kinézetű építmény; annál némileg jobb a Béke tér közepén álló változat; a városközponthoz leginkább illő megjelenéssel a Kossuth Lajos és a Széchenyi utcák sarkán álló pavilon bír. Természetesen az lenne az ideális, ha a védett területen csak indokolt esetekben és egyforma típusú pavilonokat állítanának föl.

A pavilonok révén érintettük a **Béke teret**, amelynek az *ótemplom* melletti részét jelenleg **piacként** hasznosítják. Ez mindössze az 1950-es évek elejétől tart, tehát a piac ezen helye nem tekint vissza tiszteletben tartandó, több évszázados múltra. A piac a Béke tér északi oldalának bal felén, valamint a Pázmány és az Oskola utcák csatlakozó szakaszain a hely frekvenciált, városközponti és szakrális voltához viszonyítva igen alacsony színvonalú funkciót képvisel mind a városkép, mind a használat szempontjából. A bódé- és garázssor elemei még akkor is igénytelen képet nyújtanak, amennyiben följújtották őket; a zömük azonban a lepusztultság változatos fokozatain állnak. A még vasárnap – az egyházi ünnepnapon – is sátrukat fölverő, alkalmi árusok a *Magyarok Nagyasszonya-szobor*hoz és az *ótemplom* bejáratához méltatlan közelségben vernek tanyát, pedig a város legértékesebb teréről van szó. A helynek egyrészt művi értékvédelmi, másrészt Félegyháza társadalmi életben betöltött, nagy hagyományú voltánál fogva egyértelműen javasolni szükséges a piac áttelepítését a város legelsőnek számító teréről. Manapság már maga a piac sem rendelkezik azzal a társadalmi szereppel, ami miatt korábban a város központjának ehhez közeli, de egyértelműen világi részén működött. A szakrális térbe történt áttelepítése az 1950-es évek elején nyilván nem nélkülözte a hely kiválasztásának politikai indíttatását.

Az alapján szakrális jellegű, a városnak legrégebbi ünneplő helyének számító Béke tér összképéhez a föntiekén túl, de ahhoz hasonló, színvonalatlan minőségben járulnak a tér déli oldalának **üzletházai** – ezek városképi megjelenésének lehetőség szerinti javítására, reurbanizálására igen nagy szükség lenne. A helyükön állt *Draskovich-kúria* – ellentétben velük – a szomszédos *Hattyúház* építészeti kvalitását képviselte.

A tér minőségi javításra, cserére szoruló elemei között megemlítené az *ótemplom* előtti térburkolat eleve is igen rossz színvonala, amit csak fokoz jelenlegi állapota. Az országos műemléki védelem alatt álló **Fájdalmas Krisztus-szobor** közelmúltban készített posztamense sem formailag, sem arányában, sem burkolatában, sem didaktikusságában nem szerencsés ezen – méretében sem igazán egy tágas köztérre való – szobor számára. Műemléki értékét tekintve is – egy jóval karcsúbb, hangsúlytalanabb, finomabb megfogalmazású, a szobrot magát érvényesülni engedő posztamensen való –, beltéri elhelyezését tartom megfelelőnek; jelenlegi, megszokott helyén – az előző szempontoknak megfelelő alépítményen – egy kevésbé érzékeny másolattal helyettesíthető.

A Béke tér Petőfi téri bejáratánál áll a történeti, műemlékek által meghatározott környezettől stílárisan elütő, esetlegesen elhelyezett **Csobogó díszkút**, melynek újabb stílusjegyeket mutató térbe való áthelyezése kedvező lenne. Továbbra is aktuális a Béke tér burkolatainak és mikroarchitektúrájának fölüújítása.

A rövidsége dacára egymás mellett két fokozottan védett épülettel büszkélkedhet **Pázmány utcában** a környezet méltatlan és rendezetlen voltát a piaci bódékon és garázssoron kívül még fokozza a jelenlegi zeneiskola ezen utcára néző oldala, ahol kiadós hosszúságban a mélygarázsokhoz levezető betonrampa alkotja az utcaképet az – egyébként is az 1970-es évek igencsak mérsékelt színvonalán megkövesedett – középület udvari oldalával. Ennek a szó szoros értelmében jobb sorsra méltó, központi fekvésű utcának a hathatós rendezése elengedhetetlen.

A szomszédos **Oskola utcában**, a *Constantinum* impozáns épületegyüttesével szemben a piaci bódékat tekintve hasonlóan méltatlan állapotok uralkodnak. Tovább haladva a múzeum udvara és a műemlék szémalom felé, azok oldalán, nagy hosszúságban lepusztult kerítések, igénytelen melléképületek és lakatlan, elhanyagolt főépületek sorakoznak.

A **Dr. Holló Lajos utcára** kiérve a mezőváros legigényesebb polgárházai közé jutunk. A páros oldalon a 2., 6., 8. és 14. számú épületeket föltétlenül együttes figyelemmel kell kezelni, hogy ez az értékes utcakép legalább a ma még meglévő állapotában, további sérülés elszenvéde nélkül maradjon fenn ízelítőül a korábbi idők építészeti minőségét illetően. Elő kell segíteni a 8. szám alatti, mívés polgárház védelmet eddig éppenséggel nélkülöző felének, valamint a 14. számú saroképületnek a megmentését, ugyanis amilyen igényességgel készültek annak idején, most annyira rossz állapotot mondhatnak magukénak. A 8. számnak pedig felét eredeti mivoltából kiforgatva, teljesen eljellegtelenítették – pedig az utca névadójának, a várost főlemelő képviselőnek, Dr. Holló Lajosnak a szülőházáról van szó! A 16. szám alatti – változatosságot jelentő beépítési vonalon álló – polgárház szintén elegáns homlokzattal bírhatott eredetileg; azonban lecsupaszítással tönkretett kinézete az alumínium trapézlemezről formált, brutális főpárkánnyal jelenleg a védett terület szégyene.

A páratlan oldalon a 15., 17. és 19. számú épületek az előző, igényesebb polgárházaknál egységesen egy korábbi építészeti periódust képviselnek, s az, hogy egymás mellett fennmaradtak, mindenképpen figyelemreméltó és értéket képvisel még akkor is, ha az első kettő homlokzatát mára lesimították.

A **Holló László-szobor** elhelyezése jelen formájában egy kisméretű, intim kertben lenne elfogadható; egy tágas köztéren azonban így igen jelentéktelenül hat. Ezen túlmenően a kevésbé tájékozottak számára hasznos lenne megjelölni, ki is volt ő, miben lett naggyá, mi a helyi kötődése.

A **Szent János tér** környékén:

❖ a közelmúltban a homlokzati részleteket visszaidézően újra fölépített **Szent János tér 2.** szám alatti **kúria** mindössze elnagyoltan másolatban elkészített **nagykapujának szárnyai** bántóan stílusidegenek; a korábban volt minta követésével kellene mind a kapuépítmény, mind a kapuszárnyak rekonstrukcióját is elvégezni;

❖ a **Szent János téri mozi** stílusidegen, bántó formálású épületén is elkelne a jótékony hatással járó reurbanizáció;

❖ a Szent János téri, védett házsor (2-4. szám) utolsó eleme a védelemhez illő homlokzatát visszaváró **József Attila u. 1.** számú, saroktelken álló épület, amely a telkének éppenséggel nem a két utca által közrefogott sarkán áll. Az oldalsó telekhatár a zsidó emlékfalhoz vezető **közre** néz, melynek mindkét oldalát – kevés kivétellel – a városközponti helyéhez méltatlan, jellegtelen, tömör téglakerítések határolják, s az ezen telket lezáró kerítés tetején ráadásul több sorban szögesdrót van kihúzva. Ez az utcakép rendezést érdemel mind a védett terület, mind a zsidó holocaust emlékhelye szempontjából.

A város keleti fő utcáján, a **Bajcsy-Zsilinszky utcának** a hasonló nevű általános iskola felőli oldalán, az az után következő polgárházak egész sorára jellemző, hogy – látszat szerint – egy **igényesebb homlokzatképzés** időközben történt **leegyszerűsítésére** került sor. Hasonló jelenség tapasztalható a **Jókai utca** eklektikus polgárházainál is, a fokozottan védett 18. szám közvetlen szomszédságában (20., 22., 24., 26. számok). A mindkét utca fontosságára való tekintettel esetlegesen ajánlatos lenne a homlokzatrekonstrukció elősegítése.

További problémák:

Az országos műemléki védelem alatt állók közül:

❖ a volt **Korona Szálló**, jelenleg művelődési központ – a szintén műemlék városházáéval vizuálisan összekapcsolódó – **udvara** jobb sorsra, igényesebb építészeti kialakításra érdemes; jelen formájában – a városházáéval közös tér közepén álló kazánházzal – megjelenését tekintve esetleges és igénytelen, a közösségi funkcióhoz méltatlan;

❖ a **görögház** – a város első emeletes háza az 1770-es évekből – földszinti **portáljai** jelenleg eléggé jellegtelenek; összességében nem igazán sugallja, hogy Félegyháza egyik legöregebb épületéről van szó. A 19. század végén hozzáépített bazársor még néhány nyílástengelyében rendelkezik a korabeli, védelemre méltó portáljaival;

A fokozott helyi védelem alatt állók közül:

❖ a **Bajcsy-Zsilinszky u. 7. – Móra Ferenc utca** sarkán álló **Tarjányi Dezső-ház** alapján teljességében megmaradt, dekoratív és értékes homlokzatain két seb éktelenkedik: a Móra Ferenc utca menti, második épület első és negyedik nyílástengelyben megdőbbszerű **ablakcserékre** került sor – az eredetnél jóval alacsonyabb ablakszerkezetet helyeztek az eredetnél jóval alacsonyabb parapetre, fölül befalazással. (A jelenlegi – a polgárházra igen méltatlan – funkció helyett mindenképpen ajánlatos lenne az épület minőségéhez igazodó, egyúttal a közösséget szolgáló felhasználást választani, amely megoldható, mivel tudomásunk szerint önkormányzati tulajdonról van szó.)

❖ a **kórház udvarán (Fadrusz János u. – Liszt Ferenc u.)** – Félegyházán *in situ* utolsóként és egyedülként – álló, Kürtösi-féle **szélmalomhoz** ugyanúgy, ahogyan a többihez is alapvetően hozzátartozott a szeleknek szabad utat biztosító domb és a tágasság. Ehhez képest rendkívül sűrűn körülépítették; dombjának egy részét elszedték, másik oldalon helyiségeket belesüllyesztettek; a földszint lomtár; a növényzet kissé túl buján burkolja a szélmalmot festőien romantikus hangulatot teremtve körülötte.

Pedig ez a szélmalom volt az, amely épület a 20. század első felében, hosszú időn át ikonikus erővel jelképezte a várost, és távoli, de határozott eleme volt a Kossuth utca sokat közölt látképének.

❖ a **Kossuth Lajos u. 8.** szám alatti, szecessziós stílusú **Propper-ház** mives homlokzatát egyrészt csúnyán elnagyolt vakolatjavítások, másrészt megjelenésükben és stílusidegenségük fokozatában is különböző üzletportálok csúfítják;

❖ a **Kossuth Lajos u. 10. – Hunyadi János utca** sarkán álló, szintén igényes, részletgazdag homlokzatképzésű palota alsó szintje meglehetősen elhanyagolt, ami még az épületbe járó óvodások környezet iránti érzékenységének kifejlődésére is nyilvánvalóan rossz hatást gyakorol;

❖ a **Lónyai u. 4.** és a **Petőfi Sándor u. 15.** szám alatti épületek példázzák a fölvizesedés okozta problémákat, amelyek a homlokzatokra is igen károsan hatnak;

❖ a **Szegedi út 3.** gazdag részletképzésű homlokzatán, az időközbeni följújtás során a tagozatok egy részét – jelen esetben az ablakszemöldökök magasságában húzódó, vízszintes vonal alatt – eljellegtelenítették, ami igen sokat ártott az eredetileg teljességében mives, védett homlokzatnak;

❖ a **Kossuth Lajos utcában** álló, a **Wesselényi u. 1.** alá számozott, városképileg igen fontos helyet magáénak tudható **Feuer-palota** földszinti portáljai stílusidegenül jellegtelenek, ráadásul sajnálatos módon végig öntapadó fóliával megvakítottak;

A helyi védelem alatt állók közül

❖ a **Jókai u. 1. – Béke tér** sarkán, igen meghatározó, nagy rálátással bíró helyen álló, eredetileg eklektikus polgárház Jókai utcai homlokzata még őriz valamit a korabeli, gazdag ornamentikákból, de mind kifestőkönyvszerű kifestése, mind néhány elem utólagos rátét jellege már nem engedi stílusizta megjelenését érvényesülni. A tér felőli homlokzat három részre szabdalt; a sarok felőli szakaszon még csak a leegyszerűsítésnek és a jellegtelen portálcserének vagyunk sajnálatos tanúi; a további két épületszakasz esetében végképp kegyelemdőfést adtak az eredeti homlokzatképzésnek oly annyira, hogy csak gondos megfigyeléssel látszik, hogy nem két másik, új házról van szó;

❖ a **Molnár Béla u. 2. – Béke tér** alatti, e városképileg különösen fontos tér másik sarkán álló **Fekete-ház** sajátos módon tűzfalszerű bütüvel néz a térre. Telkének tér felőli oldala mentén – már korábban – egy alacsony, kvalitását tekintve jelentéktelen épülettel csatlakoztak hozzá; a közelmúltban a reklámfelületként használt bütü elé építettek egy brutális megjelenésű, teljesen reklámokba csomagolt pincelejárót. A polgárház maga is – üzletek kialakítása során – sajnálatosan stílusidegen, hátrányára való nyílás-átalakításokat kellett elszenvedjen. Mindezen építészeti „kompozíció” egy rendkívül frekventált, nagy rálátással bíró helyet tudhat magáénak, mely egy sokkal méltóbb városképi megoldást érdemelne.

❖ a **Szegedi út 7.** további, de „szerényebben kiáltó” példája annak, hogyan lehet egy följújtás során a részletgazdag homlokzatot egy vízszintes vonal alatti sávban egyszerűbbre venni. Másrészt arra példa, hogy ha meg is tartják az ablakok eredeti méretét és osztását, a részletképzés elspórolása mennyit ront a homlokzat mívésségén. Ezen jelenség elkerülését is lehetővé tudná tenni a gondos följújtások anyagi támogatása az önkormányzat részéről.

Sok esetben

❖ több helyen megfigyelhető, hogy az elődöktől megörökölt, gazdag plasztikájú homlokzatok följújtásánál – ha nem azok leverése mellett döntöttek –, gyors és hatékony megoldásként a **durva fröcsköléses technológiát** választották, ami után alig maradt meg valami az ornamentika díszítő finomságából. Példaként megemlíthető a Dr. Holló Lajos u. 14. – Táncsics Mihály utca sarkán álló, különlegesen értékes, eklektikus polgárház, melynek homlokzatán, a leváló, vastag fröcskölés alól gyönyörűen előbújnak a profilok eredetileg volt, éles metszésű élei. Másik példa: a Bethlen u. 5. számú ház szecessziós ornamentikáit szinte láthatatlanná tette az őket beborító, durva fröcskölés;

❖ több épületen tapasztalható a homlokzat fölüjításánál az Alföldön igencsak idegen építőanyagnak, a **kőnek használata kiselemes burkolatként**. (Ezt példázza a fentebb említett Jókai u. 1. – Béke tér sarki épület tér felőli, szélső szakasza is.) A környezet egyértelműen kínálja a rendkívül sokoldalú anyag, a téglák alkalmazását, mely a helyhez illő voltán túl a kőburkolat ridegségével és idegenségével szemben jóval barátságosabb érzést vált ki.

❖ a védelmet javasolom kiterjeszteni – az egyedi építészeti védelem alá helyezett épületek előtt mindenképpen – a hagyományos városképhez hozzátartozó **téglalajárdára** az egyébként általános aszfalt-, beton- és más kiselemes (pl. viacolor) burkolattal szemben; sőt újonnan fektetendő burkolatként is ajánlható, bontott vagy új gyártású kivitelben, számos kedvezőtlen példával szemben. A város központi fekvésű, történeti beépítésű helyein a ténylegesen nagyvárosiasabb bazaltkockakő, csúszásgátló felületű keramittégla vagy a ritkábban használt fakocka az odaillő burkolóanyag.

E számos városképi probléma és feladat összegyűjtött fölvetése jelezni tudja, hogy milyen területeken lenne szükség – a város elöljárósága és főépítésze által irányítottan, szakértelem és anyagi eszközök biztosításával – Félegyháza máig szerencsésen megőrzött, művi értékeinek védelmére, az örökül kapott, városképi sérülések gyógyítására, valamint az újabb sebek elkerülésére.

Igen gyöngé városképi minőség a gimnázium, az újtemplom és a paloták közelében, a Korond utcában.

Stílusidegen ablaksere (Eötvös u. 12.)

Hatalmas léptékváltás az Ady Endre u. elején.

Eltörpül az újtemplom a Batthyány u. felől.

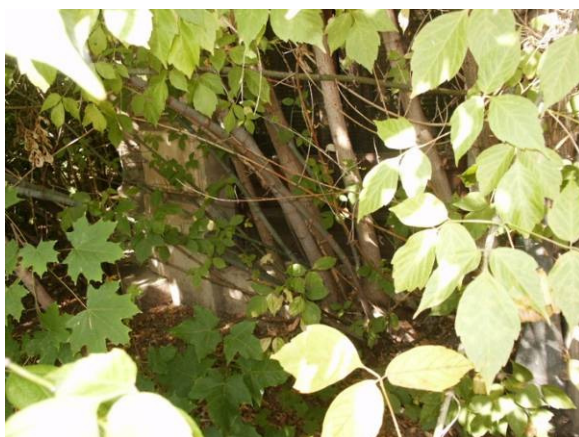
A Kossuth Lajos u. 13. brutális és balesetveszélyes homlokzata.

„A tervező büszkesége”: Kossuth L. u.-Hunyadi J. u. 1.

Attila utca eleji, sivár utcaképek – a sérüléseknek legalább részbeni gyógyítása mindenképpen szükségeltetik.

A Fürdőszálló nagykapujára ránőtt, valamint az épület tövéből kinőtt, erőteljes növényzet (2007).

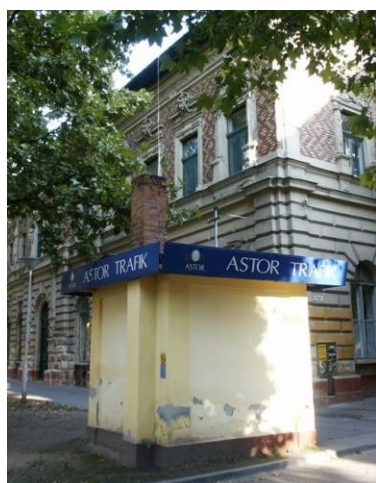
A rálátás akadályozott volta a Fürdőszálló, valamint a vasútállomás tengelyében.

Kossuth Lajos utca, a közvilágítás tartóeleme.

Szent István tér, jobbra a plébánia (1974).

Megállítótábla a főutcán. Pavilon a Kossuth Lajos u. 10.-Hunyadi János utca sarkán, valamint a Béke téren.

Pavilon a Kossuth L. és a Széchenyi u. sarkán, valamint a Béke téri piac bódésora.

Piac a Béke téren, az ótemplom és a Magyarok Nagyasszonya tövében, még vasárnap is.

Béke tér,
 térburkolat az ó-
 templom előtt,
 a műemlék szo-
 bor és poszta-
 mense,
 üzletházak a mű-
 emléki környe-
 zetben.

Béke tér, Csobogó díszkút.

Az Oskola utca Béke téri torkolata, bódék sora.

A Pázmány utca Béke téri torkolata, bódék és garázsok sora.

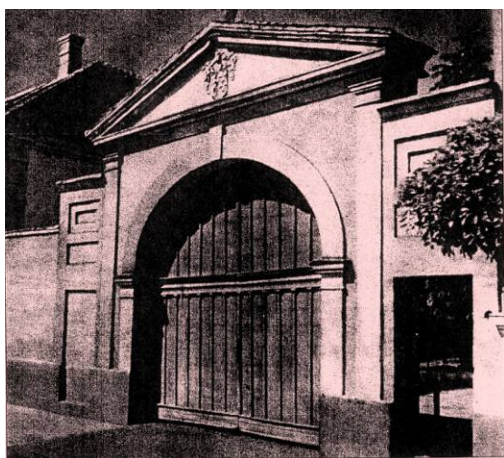
A zeneiskola udvara a Pázmány utca felől, valamint a Dr. Holló Lajos utcára néző főhomlokzata.

Szent János tér, mozi.

Dr. Holló Lajos u. 14.

A Szent János tér 2. szám alatti kúria kapuja a leegyszerűsítő újraépítés előtt és után.

A József Attila u. 1. melletti köz a zsidó emlékfallal.

A görögház bazársora a Béke téren.

A Korona Szálló (művelődési ház) udvara a kazánházzal.

A Kálvária a Csongrádi út felől.

A Kálvária rendezetlen, elhanyagolt, műemlékhez méltatlan környezete.

Kossuth Lajos u. 8. üzletportál.

Lónyai u. 4.

Petőfi Sándor u. 15.

Szegedi út 3. leegyszerűsítő fölújítása.

Kossuth L. u.-Wesselényi u. 1. Feuer-palota befóliázott üzletportáljai.

A kórház udvarán álló, Kürtösi-féle szélmalom sűrű körül építése, dús vegetációja és lomtár a belsejében.

Jókai u. 1. – Béke tér különböző mértékben átépített homlokzatszakaszai, a jobb szélén kiselemes kőburkolattal.

Szegedi út 7. kevesebb elnagylással való följújtása leegyszerűsített ablakokkal.

Dr. Holló Lajos u. 14.-Táncsics M. u. a fröcskölés alól előtűnő, éles metszésű profilok. 2007 óta elbontották.

Molnár Béla u. 2. – Béke tér, Fekete-ház. Az igen frekvenciát, nagy rálátással bíró helyen álló polgárház térre néző telekoldalának városképileg igen kaotikus megjelenése, ráadásul stílusidegen ajtónyitásokkal és ablakcserékkel.

Bajcsy-Zsilinszky u. 7. – Móra Ferenc u. A Tarjányi Dezső-ház Móra Ferenc utcai, második épületének homlokzatát elcsúfító, megdőbbsítő ablakcsere.

A helyi védelem értékvesztései 2007 óta – az elbontottak nélkül

Ady Endre u. 34. – Mikszáth Kálmán u.

Arany János u. 13.

Gárdonyi Géza u. 2.

Dr. Holló Lajos u. 15. – köz

Dr. Holló Lajos u. 26.

Molnár Béla u. 54.

Petőfi Sándor u. 5.

Szegedi út 11.

Széchenyi u. 21.

Zrínyi Miklós u. 39.

Zrínyi Miklós u. 55.

2007-ben már védett volt, 2017-ben viszont már nem: Batthyány u. 5.

Fölhasznált források és irodalom

- A 200 éves Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium Emlékkönyve 1809/1810 – 2009/2010. Szerk. Kőfalviné Ónodi Márta. Kiadja a Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium, Kiskunfélegyháza, 2011.
- Bács-Kiskun megye műemlékjegyzéke. In: Magyarország műemlékjegyzéke. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest, 1990.
- Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Részlegéből:
- Kiskunfélegyháza belterületének kataszteri térképe. Fölmérte: Stark János; helyszínelte és a változásokat bemérte 1898-ban: Wlossák Gyula.
 - Kiskunfélegyháza r. t. város, 1907. R. Trungel Károly; nyomtatott és kapható Vesszősi József könyvkereskedésében.
 - Kiskunfélegyháza r. t. város térképe. Készítette: Szarvas István, é. n. (1928/1929).
 - Kiskunfélegyháza megyei város. Rajzolta: Szarvas István, é. n.
 - Kiskunfélegyháza m. város térképe. Rajzolta és kiadja: Szarvas István. Bakács, Budapest, é. n.
 - Kiskunfélegyháza belterülete. Bedekovits Lőrinc; alumínium másolat: Klösz Gy. és Fia, Budapest (1880-as évek eleje).
- Fazekas István: Szélmalmok a Kiskunságon. Félegyházi Hírek kiadása, Kiskunfélegyháza, 1989.
- Fekete János: Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története. Kiskunfélegyháza város Tanácsa, 1974.
- Fekete János: Kiskunfélegyháza utcanevei. Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, Kiskunfélegyháza, 2001.
- Félegyháza anno... Képeslapok és fényképek a régi Félegyházáról 1870-1930. Szerk. Mészáros Márta. Kiadja a Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza, 1913.
- Fogarasi Klára: A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái. Helikon Kiadó / Néprajzi Múzeum, 1996.
- Hadtörténeti Intézet Térképtárából, Budapest:
- I. katonai fölmérés XVII. Colonne, 27. Sectio, 1783.
 - II. katonai fölmérés XXXVI. Colonne, 57. Sectio, 1861-1866.
- Hegedűs András: Móra Ferenc hétköznapijai 1-72. In: Délmagyarország 1974. február 3-tól.
- Hollander, Dr. A. N. den: Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Kiadó, 1980.
- Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 1999.
- Kiskunfélegyháza. Képeskönyv. Kiskunfélegyháza, 2000.
- Kiskunfélegyháza. Szerk. Fazekas István, Fekete János, Sajtos Géza. Kiskun Napok Információs és Propaganda Bizottsága, Kiskunfélegyháza, é. n.
- Kiskunfélegyháza. Térkép. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1978.
- Kiskunfélegyháza és környéke várostérkép ház- és tanyaszámozással. Fírbás-Térkép Stúdió, Szeged, 2002.

- Kovács József: Szélmalmaink. Romanika Kiadó, Budapest, az Úr 2005. és a Szent Korona uralkodásának 1005. esztendejében.
- Lambrecht Kálmán: A magyar szélmalom. Budapest, 1911/2004.
- Lazarus Secretarius, The First Hungarian Mapmaker and His Work. Edited by Lajos Stegena. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Metzner Károly Dr.: Kiskunfélegyháza határtörténete. In: Kiskunfélegyházi Áll. Tanítóképző Intézet 1931/32. évi Értesítője. Feuer Könyvnyomda, Kiskunfélegyháza, 1932.
- Mezősi Károly: Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma. In: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei – Cumania II. Ethnographia. Kecskemét, 1974. p. 331-364.
- Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1985.
- Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk. Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Pest megye Tanácsa, Budapest, 1965.
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye II. Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. Dr. Borovszky Samu. Budapest, Országos Monografia Társaság (1910).
- Szalay Gyula: A haldokló félegyházi szélmalom. In: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei – Cumania V. Ethnographia. Kecskemét, 1978. p. 385-394.
- Szántai Lajos: Atlas Hungaricus. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- Tóth Pál – Czeglédi Zsolt: Magyarország gyöngyszemei. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, é. n.
- Urbán Miklósné: Nevezetes épületek, szobrok, emléktáblák, emlékművek Kiskunfélegyházán. Petőfi Sándor Városi Könyvtár, Kiskunfélegyháza, 2005.
- Út menti keresztek Kiskunfélegyházán. Fekete János tanulmányával, Dr. Tarjányi József összeállításában és fotóival. Kiskunfélegyháza, 1984-2016.

